

OD PRIMATA PARTIZANSKE POLITIKE DO POSTFORDISTIČNE TENDENCE V SOCIALISTIČNI JUGOSLAVIJI

GAL KIRN

1. UVOD: POSTJUGOSLOVANSKI KONTEKST¹

V postjugoslovanskem kontekstu se o socialistični Jugoslaviji ne govori dosti, če pa že postane predmet obravnave, nam temo servirajo razni strokovnjaki, katerih odlika je formuliranje floskul. Politologe, kulturologe, zgodovinarje in novinarje nemalokrat potegne v diskurz totalitarizma, Jugoslavijo predstavljajo kot propadel poskus, umetno vzdrževan zapor nacij, ki je uspeval zgolj pod trdo roko Tita. Na drugi strani imamo jugonostalgijsko oziroma fenomen, ki ga Mitja Velikonja imenuje titostalgijsko, popularno med starejšimi in mlajšimi generacijami.² Poleg študij jugoslovanskega totalitarizma³ najdemo še dve interpretaciji o specifičnosti tega obdobja. Prvo branje skuša realno obstoječe socializme izenačiti z državnim kapitalizmom, kjer Komunistična partija igra ključno vlogo pri vodenju celotne družbe.⁴ Osnovna formula je: totalitarna oblast Partije in državni kapitalizem sta notranje povezana. Se pravi, jugoslovanski socializem in ostali socializmi ne prinašajo v zgodovino nikakršnega novuma, razen morebiti planskega gospodarstva in političnih ekscesov.

¹ Tekst je začel nastajati kot odgovor na inspirativno diskusijo Borisa Budna v okviru seminarja RESET v Mostarju (februarja 2008). Na tem mestu se moram zahvaliti Levu Centrihu za nekaj pomembnih pripomb.

² Velikonja 2009.

³ Za kritično branje nekaterih vplivnih zgodovinskih študij (Iva Banca in Mirjane Kasapović) glej Buden 2003 ter Jovanović in Arsenijević 2007, za kritiko slovenske historiografije in njene metodološke fiksiranosti na slovensko nacijo glej Centrih 2008. Ključna teza kritičnih analiz je, da dominantne historiografije legitimirajo nove etnične delitve v postjugoslovanskem kontekstu in tako sodelujejo pri gradnji nacionalističnih držav. Centralna točka demonizacije je komunizem, kateremu naj bi umanjali politični pluralizem, pravni okvir in ekonomska stabilnost. Ob odprtem antikomunizmu te zgodovinske študije ne uspejo misliti niti radikalne novosti jugoslovanskega projekta niti lastnih metodoloških omejitev.

⁴ Kritika realnih socializmov iz socialistične perspektive je bila na dnevnem redu že vsaj od 50. let, denimo v Franciji s skupino Socialisme ou Barbarie.

Na drugi strani spektruma najdemo tedanje ideologe samoupravnega socializma, ki so sicer govorili o specifičnosti socialističnih samoupravnih odnosov, hkrati pa že oznanjali konec razrednega boja in začetek komunizma. Prva interpretacija zamegli razliko med socializmom in kapitalizmom, medtem ko so samoupravni ideologi hiteli ukinjati razliko med socializmom in komunizmom. Obojim je skupna slepa pega, saj mislita socializem zgolj v okviru kapitalizma oziroma komunizma. Prihodnost je že vnaprej določena. Tako ti dve poziciji izločita transformativnost politike, tisto, kar se nanaša na Realno, na »še-ne-obstoječe«. Ta ideološka gesta, ki sloni na samoizpolnjujoči prerokbi, jima prepreči misliti »socialistično družbeno formacijo«. S svojo teoretsko operacijo reducira ta kompleksnost družbenih razmerij in nevtralizirata razredne konflikte tega obdobja.⁵

V našem prispevku odgovarjamo na vprašani, kaj je bilo specifičnega v jugoslovanskem samoupravnem socializmu in zakaj je danes to raziskovanje zanimivo tako za razumevanje poznega kapitalizma kot politike preloma. Zavzeli bomo drugačno izhodišče, ki temelji na Althusserjevi formuli: *socializem = kapitalizem + komunizem*.⁶ Analizo bosta sestavljali dve etapi: v prvem koraku bomo na kratko predstavili politični prelom, kaj nova Jugoslavija prinese v svet in kako transformira družbeno razmerja, v drugem pa bomo obširneje pokazali na ekonomska protislovja in ideologeme samoupravnega socializma, ki prispevajo k izčrpanju revolucionarnega dogodka Jugoslavije. Tako je že znotraj socializma v domnevnem pohodu proti komunizmu prišlo do tranzicije⁷ v kapitalizem. Poleg teze o kapitalistični restavraciji bomo pokazali na dialektično povezavo med socialističnimi ekonomijami in svetovnim kapitalističnim sistemom. Tranzicija je bila seveda kompleksen proces: socialistične formacije so tako že od samega začetka vsebovale elemente za reprodukcijo kapitalizma: buržoazno pravo in država (ideološki aparati države), blagovna razmerja, mezno delo, denar. Kljub temu so z različnimi eksperimenti, različnim načinom organiziranja, ustvarjale pogoje za nastanek komunizma. Naš model tranzicije se torej razlikuje od dominantnega, ki ga krasita progresivna in linearna koncepcija časa, v kate-

⁵ Za kritiko koncepta totalitarizma glej tudi Žižek 2001b. Nemarksični avtorji prav tako odlično prikažejo, da je zgodovina socialističnih družb veliko kompleksnejša, kar dokazujejo tako različni politični boji in neformalne ekonomske prakse kot vsakdanje življenje (glej Sabel in Stark 1982; Sampson 1987).

⁶ Glej Althusser 2006 in Balibar 1976.

⁷ Naša izhodišča se nanašajo na Balibarjevo teorijo tranzicije (1970) in na konkretno analizo socializmov Charlesa Bettelheima (1975).

rega je vselej že vpisan določeni cilj (trg in demokracija), ki vse procese meri skozi to perspektivo. V nasprotju s tem je treba afirmirati Marxovo lekcijo, to je, da zgodovinski procesi potekajo na protisloven način, kjer je čas nehomogen in kjer obstajajo možnosti regresij, odklonov, zgostitev, premestitev in tendenc.⁸ Ključne zakonitosti zgodovinskih procesov mislimo s pomočjo konceptov strukturalne vzročnosti in neenakega razvoja. Neenak razvoj se manifestira v protislovnih, včasih presenetljivih gibanjih, ki jih bomo v našem primeru poimenovali postfordistična tendenca. V prispevku bomo očrtali poti za mišljenje postfordistične tendence, tendence poznega kapitalizma, znotraj samoupravnega socializma.

2. KONTEKSTUALIZACIJA POSTFORDIZMA IN SAMOUPRAVLJANJA, KAPITALIZMA IN SOCIALIZMA

Kako ključni teoretiki opredelijo postfordistično tendenco? Tendenco pravilno locirajo v čas poznega kapitalizma, kjer pokažejo na temeljne premene v produkcijskem načinu, zlasti glede organiziranja in narave dela. Kar je v svojih časih Marx na nekih mestih neposrečeno definiral kot neproduktivno delo, je danes ključno za razumevanje presežne vrednosti dela. Nove tehnologije in novi delovni režimi povzročajo mnoge spremembe v samem produkcijskem procesu: v ospredje prihaja govor (namesto ročnega dela industrijskega delavca),⁹ razmerja znotraj podjetja (ne tovarne) postajajo horizontalna in individualizirana, v produkcijskem procesu dobivajo ključno vlogo managerji. S temi uvidi so postfordistične teorije prispevale k teoretski reaktualizaciji kritike politične ekonomije. Kljub heterogenosti postfordističnih teorij vse pristajajo na tezo, da je tendenca motor zgodovine, ki se po pravilu dogaja v najrazvitejšem delu sistema, v kapitalističnem centru. S takšno zastavitvijo te teorije do neke mere pripadajo tranzitološkemu modelu linearnega časa, prehoda iz enostavnega načina produkcije k bolj specializiranemu, kompleksnemu načinu, ki se dogaja v samem centru.¹⁰

⁸ Marx je s svojo analizo kapitalističnega načina produkcije pokazal, da je tendenco nujno treba misliti v smislu posebnih gibanj protislovja. Ključna značilnost kapitalizma je tudi točka enotnosti med dvema protislovnima tendencama, kombinacijo tendence padca profitne mere in tendence rasti presežne vrednosti. Za nadaljnjo analizo tendence glej Balibar 1968 in Lipietz 1993.

⁹ Za bolj podrobno analizo postfordistične tendence glej zlasti prispevka Igorja Pribca in Rastka Močnika v pričujočem zborniku.

¹⁰ Ta pristop ima evolucionistične predpostavke. Analize se obnašajo, kot da gre zgolj za eno tendenco in ne za protislovnost gibanj in tendenc. Če je tendenca najpomembnejša referenčna točka za razumevanje časa in prostora, se moramo vprašati, ali nam

Naše izhodišče bo nasprotno, saj bomo pokazali, da je bila postfordistična tendenca na delu že v samoupravni Jugoslaviji, v istem času kot na razvitem Zahodu. To zavzetje pozicije je leninistično in predpostavlja, da do kristalizacije tendence ne prihaja zgolj v samem centru, marveč še bolj poudarjeno na sami margini, na stičiščih svetovnega sistema in drugih tipov ekonomij, v našem primeru kapitalizma in socializma. Seveda iz tega ne sledi nujno revolucija. V dveh različnih zgodovinskih obdobjih se je zaostritev tendenc v Jugoslaviji iztekla na popolnoma drugačen način (socialistična revolucija, kapitalistična restavracija). Specifikum razvoja jugoslovanskega samoupravljanja je bila ravno njegova formacija, ki je mejila na obe ekonomiji in se oblikovala na njunih marginah. Če je v svetovnem kapitalizmu Jugoslavija ostala na periferiji, pa je v nekaterih nišah prek gibanja neuvrščenenih in izboljšanja odnosov s socializmi zavzela polperiferno oziroma vidnejšo vlogo. Naša teza je, da smemo o postfordistični tendenci govoriti od sredine 60. let dalje, od tržne reforme 1965 ter spremembe strukturne dinamike, ki je sledila krizi »produktivističnega modela«. V samem produkcijskem procesu pride do primata tehnokratov, inovacije ter znanje postajajo vse pomembnejši za samo industrijo, politična participacija je vkomponirana v različne družbene segmente, delavska kooperacija pa postane normalna praksa v socialističnih »podjetjih« (temeljna organizacija združenega dela – TOZD; v nadaljevanju tozd). Kriza produktivističnega modela se istočasno stopnjuje na Zahodu, kjer se vezi fordističnega modela in družbenih sporazumov vztrajno rahljajo, a ne zgolj zaradi vzpenjajočega se neoliberalizma. Zaslug za pojav postfordističnega režima ne moremo pripisati ne množicam iz leta '68 ne neoliberalcem, pač pa tudi transformaciji in zatonu socializmov. Kot na nekaterih mestih lucidno pripomni Wallenstein, je propad zahodne socialne države dialektično povezan s propadom socializma. Misliti socializem danes predstavlja teoretski napor, ki lahko prispeva tako k razumevanju spodletelosti teh poskusov kot h kritiki totalitarističnih študij in neoliberalistične monade konca zgodovine. Naslednja podpoglavja si sledijo kot analize različnih instanc: politike, ideologije, prava in ekonomije.

3. POLITIKA PRELOMA

Kar imenujemo jugoslovanska politika preloma, je politika, ki je prinesla radikalni novum. Začela je nekaj, kar se povsem razlikuje od preteklih

takšen teoretski pristop sploh omogoča misliti strukturalne pogoje in dinamiko kapitalističnega produkcijskega načina.

politik oziroma politik tistega časa. Pomeni srečanje med novo politično subjektivnostjo v specifični zgodovinski konjunkturi. Jugoslovansko politiko preloma lahko rekonstruiramo prek treh zgodovinskih sekvenc:¹¹ 1941–1945 (partizanska politika, NOB), 1948 (samoupravljanje, reformiranje komunističnega gibanja skozi kritiko Stalina) ter leto 1955 (gibanje nevrščenih kot kritika svetovne situacije). Nedvomno je prva sekvenca tista, ki je omogočila tako drugo kot tretjo, saj je zapustila najmočnejše posledice, ki so se materializirale v novi politični formaciji, socialistični in večnacionalni entiteti Jugoslaviji. Politika preloma prekinja z obstoječim redom, hkrati pa začenja z nečim novim, misli in deluje v smer »še-ne-obstoječega«.¹²

Partizanski boj in nova Jugoslavija

Nova Jugoslavija kot revolucionarna politična forma je vzniknila med 2. svetovno vojno in ni imela s staro Jugoslavijo nič skupnega, razen imena. Narodnoosvobodilni boj (NOB) so organizirale pretežno komunistične sile, v nekaterih regijah, predvsem na področju Slovenije, pa je imel bolj ljudskofrontni značaj, kar je pomenilo vstop različnih skupin z različnimi svetovnimi nazori. Ne glede na primat komunistične organizacije so se v boj podale širše ljudske množice: kmetje, delavci, intelektualci ter veliko število mladih. Narodnoosvobodilna borba ni bila usmerjena zgolj proti nacistični in fašistični okupaciji, pač pa tudi proti domačim kolaborantom, ki so bili predstavniki prejšnjega političnega razreda. Partizani so se morali vse od začetka zanašati zlasti na svoje zmožnosti, saj so šele leta 1943 postali legitimna zavezniška sila. Udejanjali so avtonomistično politiko, ki je bila od samega začetka prežeta s transformativnim nabojem.¹³ Ob organizirani oboroženi ljudski vstaji je tako že med vojno prihajalo do socialne revolucije. Revolucionarna vlada, generalni svet AV-NOJ, nastane leta 1943; pred tem imajo lokalne skupine veliko avtonomije kljub trdni povezanosti komunistov. Na terenu je v Sloveniji prevladovala ljudskofrontna politika, kjer so različne ustanovne grupacije OF skupno odločale o ključnih zadevah, organiziranju premikov, zaplembah

¹¹ Moja opredelitev sekvenc se opira na tematizacijo jugoslovanskega novuma, kot jo je razvil Rado Riha (1993).

¹² Identična gesta je na delu v partizanski umetnosti, kakor je odlično pokazal Miklavž Komelj (2009).

¹³ Jugoslovanski komunisti so že pred 2. svetovno vojno začeli izvajati lastno politiko, ki je šla tudi mimo diktatov iz Moskve. V času 2. svetovne vojne pa jih je, denimo, Kominternna večkrat opozorila na neizvajanje revolucije ter na sodelovanje s četniki. Jugoslovansko partizanstvo je bilo poleg poljskega odporniškega gibanja zelo številno, do konca vojne je v vojski delovalo več kot 800 tisoč borcev in bork.

lastnine, umetnosti in propagandi ... Na začasno osvobojenih ozemljih so delovali antifašistični sveti, ki so organizirali elementarne pogoje za ekonomijo, prav tako pa so ogromno naporov namenili kulturi, izobraževanju in politiki. Kot poseben indikator veličine narodnoosvobodilnega boja je prav gotovo pravilno izpostaviti partizansko umetnost: poezija, grafična umetnost, slikanje, celo ples in kiparstvo so zacveteli z nastopom množičnega kulturnega udejstvovanja. Kot pravi Komelj, je bila partizanska umetnost ključna za samo formiranje antifašističnega boja.¹⁴ Kljub posebni nemeščanski avtonomiji umetnosti pa lahko rečemo, da je partizanski boj ustvarjal pogoje za revolucionarno srečanje, proizvedel je nove oblike mišljenja in organiziranja, srečanje politike in umetnosti množic, srečanje ljudskofrontne-komunistične organizacije in partizanske umetnosti, ki sta kulminirali v jugoslovansko socialistično revolucijo. Ta radikalni novum in izjemnost sta bila vidna in prepoznana tudi na mednarodni ravni. Ne smemo pozabiti, da je bilo jugoslovansko narodnoosvobodilno gibanje edino, ki se je uspelo z lastnimi silami osvoboditi izpod okupacije. Subjektivni moment partizanstva je slonel na dveh dejstvih: mednarodni solidarnosti antifašističnega boja ter transformaciji obstoječega družbenega reda. Ta transformacija je zaobjemala mišljenje tako razrednega kot nacionalnega vprašanja, o čemer je že pred vojno pisal Edvard Kardelj.¹⁵ Partizansko politiko lahko opredelimo kot množični boj, boj za narodno osvoboditev, pa tudi boj proti izkoriščanju in starim družbenim razmerjem. Nova politična entiteta Jugoslavija je prelomila z (do)tedanjsimi družbenimi razmerji. Poleg tega destruktivnega elementa revolucionarne politike je socialistična Jugoslavija pomenila afirmacijo večnacionalne politike, konstituirana je bila večnacionalna forma, ki je pomenila začetek reševanja nacionalnega vprašanja. Nova Jugoslavija prelomi z etnonacionalnim mitom državne suverenosti, saj nastajajoča entiteta ne pomeni ne ene nacije ne enega jezika. Tudi v tem pogledu je predstavljala novum glede na pretekle forme in, lahko dodamo, glede na današnje nacionalne države.

Samoupravljanje kot politika odtegnitve od Stalina

Številni zgodovinarji postavljajo začetke samoupravljanja po letu 1948, medtem ko Kardelj išče izvore politike že v 2. svetovni vojni z ljudskofrontno politiko in neposlušnostjo Kominterni. Ne glede na to je gotovo, da

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Tako Buden (2003) kot Pupovac (2008) sta lucidno pokazala na novum partizanskega boja kot edinega pravega dogodka na področju Jugoslavije.

leto 1948 pomeni dokončen prelom s Stalinom in drugačen socialistični razvoj Jugoslavije. Stalin v Sovjetski zvezi konsolidira oblast in odstrani delavsko opozicijo¹⁶ ter postavi moto za mednarodno delavsko gibanje: izgradnja socializma v eni državi. Konflikti z jugoslovanskimi komunisti so se kopičili več let, dokončno pa izbruhnili leta 1948, ko je zaradi spora z informbirojem Jugoslavija izključena iz socialističnega tabora.¹⁷ Znajde se v izjemno težki situaciji, saj je bila jugoslovanska ekonomija v večji meri usmerjena na vzhodne trge. Geopolitično so razmere v regiji v stalni napetosti: zaostrovanje odnosov z Albanijo, državljanska vojna v Grčiji, nerešeno mejno vprašanje z Italijo, vprašanje statusa Trsta. Ostala ji je pot na svoje, zanašanje na lastne zmožnosti ali podreditev enemu od taborov. Izkušnja socialistične revolucije in nadaljevanje avtonomne politike sta pomenila odločitev za težjo pot, pot na svoje, pot v neznano. Skozi mnoge diskusije pridejo jugoslovanski komunisti do kritike boljševidnega modela politike. Samoupravljanje je bilo – ne brez ironije – eden redkih primerov uspešnega razvoja modela socializma v eni državi. Tako so prek politične inovacije nastopile neanticipirane spremembe v celotni družbi, od novega načina vodenja organizacij dela do drugačnega razmerja med ekonomijo in politiko, participacijo delavstva (delavski sveti). Jugoslovansko samoupravljanje pomeni prvi velik rez v mednarodnem delavskem gibanju, ki za sabo potegne posledice z različnimi razsežnostmi (Kitajska, Kuba). Ena od globalnih in dolgoročnih posledic jugoslovanskega preloma se kaže v nastanku gibanja neuvrščenih.

Gibanje neuvrščenih kot alternativa hladni vojni

Veliko zgodovinskih učbenikov in interpretacij obdobje med 2. svetovno vojno in letom 1989 prikazuje kot obdobje hladne vojne, ki je svet razdelilo v dva bloka: ameriški (zahodni) in sovjetski (vzhodni). A ta dominantni pogled ignorira tretji tabor, ki je bil pravzaprav konceptualiziran kot an-

¹⁶ Zgolj dokonča delo, ki ga je začel že Lenin: dokončen obračun s sovjeti, nato s sindikati, procesi partijskih čistk ter okrepitev represivnega aparata države, in to ne v času revolucije ali državljanske vojne! Za odličen pregled glej Mastnakovo nepogrešljivo študijo *H kritiki stalinizma* (Mastnak 1982).

¹⁷ Na tem mestu naj zgolj omenimo, da je idejo balkanske socialistične federacije že od začetka 20. stoletja podpiralo gibanje na vsem Balkanu. Jugoslavija namreč v svojem imenu vendarle nosi »kulturni« označevalec, to je označevalec Južnih Slovanov. Po koncu 2. svetovne vojne so jugoslovanski komunisti resneje prevzeli to idejo federacije, ki bi vključevala Bolgarijo, Jugoslavijo, Albanijo in morebiti Grčijo. A Balkan je bil že od jaltške konference razdeljen na različne interesne sfere. O podrobnejšem zgodovinskem ozadju glej Samary 1988.

tiblokovska politika. Ta tabor se ni želel prištevati k nobenemu od omenjenih dveh, čeprav je v nekaterih časovnih obdobjih simpatiziral s socializmom oziroma ga celo prakticiral. Gibanje neuvršenih vstopi v mednarodno politiko leta 1955 s konferenco v Bandungu. Že od samega začetka je Jugoslavija eden od ključnih akterjev mednarodnega gibanja, ki odprto promovira tako antikolonialni, antiimperialistični boj kot tudi drugačno postavitev mednarodnih odnosov. To politično gibanje je prineslo novost na svetovni zemljevid in je tudi edino odprlo možnost pravičnega organiziranja mednarodnih odnosov, ki gre onkraj hegemonskih blokov.¹⁸

Opisane tri zgodovinske sekvence konstituirajo edini revolucionarni dogodek v pravem pomenu besede na področju bivše Jugoslavije. Dogodki konec 80. let so imeli emancipatorne potencialne, a so kljub vsemu rezultirali v nadaljevanju kapitalistične restavracije z nacionalistično hegemonijo oziroma v vojnah. Partizanska politika pomeni prelom z obstoječim redom stare Jugoslavije, notranja radikalnost partizanskega gibanja pa je v masovni mobilizaciji in transformaciji družbenih razmerij, ki so jo podpirale široke množice. Če je bila konstitucija nove socialistične Jugoslavije pogoj za nadaljevanje politike, politike samoupravljanja in neuvršenih, pa je bilo globalne učinke jugoslovanske revolucije moč začititi zlasti prek drugih dveh sekvenc. Z antistalinistično kritiko, samoupravljanjem in neuvršenim gibanjem dobi univerzalna komunistična politika tudi globalni status, saj začne učinkovati ne le skozi mišljenje, temveč tudi na realno porazdelitev, na globalna razmerja moči.

4. TEMELJNE ZAGATE: ELEMENTI ZA KRITIKO IDEOLOGIJE SAMOUPRAVLJANJA

Kritični slovar marksizma opredeli samoupravljanje kot zavračanje birokratskega upravljanja, boljševiškega modela ter socialne demokracije.¹⁹ Geslo nam predoči analitični model, s katerim naj bi testirali, ali in

¹⁸ Glej Rubinstein 1970.

¹⁹ Glej Labica et al. 1999, 69–75. Navedimo še etimološki razvoj besede *autogestion*, ki ima tako grške kot latinske korenine. Beseda *auto* prihaja iz grške *autós* (svoj, samo, isti). *Gestión* izhaja iz latinske besede *gestio* (upravljanje), ki originalno prihaja iz besede *gerere* (nositi, upravljati). Farmerjev argument dobro prevzame Vieta: »samoupravljanje lahko konceptualiziramo kot samoustvarjanje, samokontrolo, in končno kot samoprodukcijo; z drugimi besedami, prakticirati samoupravljanje pomeni zanašati se na samega sebe« (Vieta 2008). Samoupravljanje je povezano z delavsko organizacijo, z željo po samoorganizaciji in samoustvarjanju, a ne smemo pozabiti, da se lahko vpne v kapitalski odnos.

v kolikšni meri načela samoupravljanja korespondirajo z družbeno realnostjo. Jugoslovansko samoupravljanje je bilo dokaj uspešno pri transformaciji družbenih razmerij, medtem ko je padlo na pomembnem preskusnem kamnu, in sicer pri proti-institucionalnem momentu. Samoupravna delavska politika mora postati del realnosti, del realnih bojev, ne pa zgolj formalno zagotovilo. Če smo začetek samoupravljanja opredelili kot eno od sekvenc politike preloma, je nadaljnji razvoj pridobil drugačne oblike in smeri, na nekih točkah je prišlo celo do regresije (kapitalistična restavracija, stalinizem). Samoupravljanje, kot politizacija celotne družbe, je postalo vladajoča ideologija, ki je pripomogla h konsolidaciji političnega razreda v ključnem organu – Zvezi komunistov Jugoslavije (ZKJ). Kljub svoji antibirokratski drži je ZKJ vendarle delovala skozi birokratske reforme. Ne glede na to, da je postavljala temelje novim institucijam, ki naj bi politično moč razpršile (kjer je prihajalo do mnogih razprav), je v zadnji instanci težila k prešitju in določujoči vlogi v vodenju jugoslovanske družbe. Kljub vodenju in regulaciji socialističnega razvoja pa reforme včasih sprožijo neanticipirane posledice: tako je s politiko samoupravljanja prišlo do večje avtonomije produkcijskih (ekonomskih) enot, ki je pričakovano zamajala temelje planski ekonomiji, hkrati pa nepričakovano ogrozila vodstveno vlogo birokracije. A kot bomo videli pozneje, delavci kljub večji formalni avtonomiji niso bili zares vključeni v politične procese.

Ta formalna zastavitev nam ne pove dosti, zato se bomo lotili konkretne analize konkretne ideologije, kjer bomo skušali pokazati, zakaj je prišlo do deviacije. Deviacija, politična regresija, ni bila posledica nehumanega vodenja komunistične birokracije, ki naj bi se odtujila od množic, temveč prav nasprotno: regresijo lahko najdemo prav v njenem humanističnem jedru, ki govori o sreči posameznikov, o družbi srečnih individuov. Skrajno problematična predpostavka, na kateri je bil utemeljen celoten teoretski neksus jugoslovanskega modela, izhaja iz študij mladega Marxa, na katerega so se opirali tako komunistični pripadniki »trde linije« kot komunistični disidentje šole Praxis.²⁰ V samem srcu ideologije samoupravljanja namreč leži identični ideal, do njega pa pridemo po različnih poteh. Če so Praxisovci zastopali socializem s človeškim obrazom, kritizirali birokratske prijeme Partije ter se zavzemali za intelektualna sredstva za doseganje ciljev resničnega socializma, pa so partijski funkcionarji vodili družbo proti istim idealom, a z drugimi, bolj re-

²⁰ Žižek docela pravilno kontekstualizira problematičnost heideggerjanskih marksistov, ki so verjeli v esenco samoupravljanja kot esenco samega modernega človeka (Žižek 2000, 13). Tako uradna ideologija kot dežurna kritika postaneta dvojčka istega ideala.

alističnimi sredstvi. Tako je obema pozicijama skupen cilj srečnega samoupravljalca, ki naj bi težil k realizaciji generičnega človeka. Če bomo dosegli ta ideal, potem bodo samoupravljalci poskakovali od osebne sreče, socialistična družba pa bo družba brez razrednih konfliktov.²¹

Ideologije samoupravljanja ne moremo kratko malo izenačiti z buržoazno ideologijo sreče in samorealizacije. Čeprav je ideal generičnega človeka cilj obeh ideologij, pa buržoazna izhaja iz drugačnih izhodišč. Slednja so utemeljena na predpostavki avtonomije družbenih sfer (kultura, politika, ekonomija), prav tako pa poudarjajo avtonomijo in svobodo posameznika. V liberalnem horizontu je posameznik sam odgovoren za svojo srečo, zato je treba ustvariti čim bolj svobodne pogoje za samorealizacijo. Tu se liberalne teorije razlikujejo, a vendarle je sreča v liberalni ideologiji stvar posameznika in ne toliko stvar kolektiva. Nasprotno pa samoupravljanje ne polaga izvora sreče v človeka kot takega. Nasproti avtonomizaciji družbenih sfer stoji politika samoupravljanja. Delavci naj bi delovali v celotni družbi in ne zgolj v ekonomski ali politični ali kulturni sferi. Delavec postane oznaka, ki preči vso družbo, osmišlja imaginarno razmerje do družbenih razmerij. Namesto avantgardne vloge birokracije, ki naj bi določala mesta delavcem, nastopi celostnost samoupravljalca, ki naj bi bil zmožen zasesti vsa strukturna mesta v družbeni strukturi. Razsvetljenskost samoupravne družbe se kaže v podmeni, ki temelji na ontološki maksimi: vsi delavci so misleča bitja. Slednjim prek novih institucij – denimo delavskih svetov in lokalnih krajevnih skupnosti – pritiče pomembna vloga pri političnem odločanju. A na čem sloni ta ideološka nadzidava samoupravljalca?

Materialna baza samoupravljanja je osnovana v ekonomski celici, temeljni organizaciji združenega dela (tozd), ki je dobila številne spremljevalce in dopolnila v kulturni in politični sferi. Ali naj bi idealen ekonomski subjekt funkcioniral kot model za ostale organizacije, na tem mestu niti ni tako pomembno; nove institucije naj bi stregle zlasti kontinuiteti in institucionalizaciji delavske avtonomije v sferi produkcije in v obče. Kljub radikalno nasprotnim izhodiščem imata buržoazna in samoupravna ideologija podoben cilj – razsvetliti in osrečiti človeka. Buržoazna ideologija postavi izvor in cilj »emancipacije in napredka« v človeka, medtem ko ideologija samoupravljanja postavi srečnega človeka kot cilj socializma. Ravno na točki svojega končnega cilja se v polni luči prikaže njeno idealistično jedro. Kako spremeniti upravljanega delavca ne v samou-

²¹ Glej tekste Edvarda Kardelja, zlasti njegovo temeljno delo *Samoupravljanje* (1979).

pravnega, pač pa v samo-upravljajočega? S katero operacijo so socialistični ideologi skušali rešiti svoje sheme?

Jedro socialistične emancipacije je temeljilo na teoriji odtujitve. Samo-upravna ideologija bere večinoma mladega Marxa, in še to poenostavljeno. Marxovo teorijo odtujitve lahko najdemo v času pred in med *Nemško ideologijo*, ko Marx svojo kritiko Feuerbacha zaostri na točki religije: emancipacija ne sme biti zgolj kritika boga in religije, ki v končni konsekvenci pretendira zgolj na politično ločitev cerkve od države. Potrebna je kritika dejanskih materialnih razmerij, ki problematizira ločnico med civilno družbo in državo. Marx cilja na pravo človeško emancipacijo in s tem na generično bistvo človeka. V *Nemški ideologiji* tako še vedno vztraja pri iskanju izvora človeške odtujitve. Slednjo locira v družbeni organizaciji, natančneje v specifični delitvi dela. V kapitalizmu je na delu brezosebna družbena dominacija, ločitev delavca od produkta v delovnem procesu, kar kulminira v človeški odtujenosti.²² Medosebni odnosi postanejo postvarili – vsled narave produkcijskega procesa in splošne delitve dela, delitve na umsko in fizično delo. O generičnem človeku in emancipaciji lahko razmišljamo zgolj ob pogoju ukinitve delitve dela, ki postane eno ključnih načel samoupravljanja. Slednja naj bi za vsakega človeka predvidevala vrsto aktivnosti: »Zjutraj lovim, popoldne ribarim, zvečer redim živino – in po jedi kritiziram.«²³ Ko bo delitev dela ukinjena, bo končana tudi odtujitev in prišlo bo do novega samoupravljalvskega subjekta.²⁴ Produktivni potencial vsakega delavca naj bi bil osvobojen, zakrnjeno in postvarilo kapitalistično produkcijo pa bo zamenjala komunistična družba. Vsak samoupravljaajoči delavec bi lahko zavzel vse družbene pozicije, strukturna mesta (ne da bi jih ukinil?). Tako dobimo samoupravljavca kot nosilca vseh strukturnih mest: samoupravljavca kot delavec, birokrat in tehnokrat. Sprva lahko pomislimo, da je v ozadju te operacije egalitarna podmena: vsi pripadniki skupnosti lahko postanejo kar koli in prav tako vsi ljudje mislijo in delajo vse. A ne smemo pozabiti, da temeljni pogoj odtujitve v socializmu ni izginil. Kljub preporazdelitvi bogastva niso bili ukinjeni strukturni pogoji, s tem pa tudi strukturna

²² Teorija alienacije seveda ne pritiče zgolj mlademu Marxu. Prav tako jo najdemo v njegovi zreli fazi, na primer v analizi blagovnega fetišizma. Naša analiza veliko dolguje Althusserju, ki je vztrajno kritiziral idealistične predpostavke Marxa, marksistov in komunistov.

²³ Marx 1971, 40.

²⁴ Zanimivo je dejstvo, da so tudi pripadniki komunistične »trde linije« zastopali cilj ukinitve delitve dela – prim. Balibar 1976. Ali bi lahko rekli, da je vztrajanje pri ukinitvi delitve dela, človeški emancipaciji, že dalo odpoved revolucionarni praksi in tako utrlo pot postmarksizmu?

mesta, ki so reproducirala neenakosti in razredna razmerja. Maksima samoupravljanja sloni na predpostavki ukinitve delitve dela, ki pa ni ključni zastavek Marxove kritike kapitalizma (o tem kasneje). Ideologija samoupravljanja hipostazira idealno figuro samoupravljanja, vznik Človeka v človeški družbi. Tej maksimi ustrezajo le najboljši: ideal ni bil zgolj udarnik-delavec, pač pa tudi udarnik-birokrat in udarnik-manager.

Da ne bi slučajno naše kritike razumeli narobe: ne gre nam za odpo-ved maksimalnosti angažmaja komunistične politike, temveč za ugotovitev primarnega protislovja, ki so ga ustvarjali socialistični družbeni pogoji. Od te točke dalje lahko začnemo maksimalnost vaditi do onemoglosti. Univerzalizacija samoupravljaljočega delavca, ki si je zastavila za cilj ukinitvev delitve dela, nam omogoči lociranje idealistične točke oziroma slepe pege, iz katere ni moč videti razrednih bojev v socializmu. Če bi si samoupravna politika zastavila nalogo misliti, odpraviti eksploatacijo in mezdno delo, bi bile zadeve zelo drugačne. A niso bile, saj so resnične politike posegale na področje ekonomije na način socialistične države blaginje: z reorganizacijo delovnih odnosov in redistribucijo presežne vrednosti, ki je rezultirala v večji socialni pravičnosti jugoslovanske družbe. To jo do neke mere razlikuje od zahodnih kapitalističnih držav blaginje, a je v nobenem pogledu še ne naredi za komunistično.

Bližnje branje humanističnega imperativa generičnega človeka nas sili k soočenju s postfordističnim sedanjikom. Ali ni ravno današnja situacija tako zelo podobna? Vsi se moramo vseskozi učiti in razvijati človeške potenciale, sodelovati pri čim več vlogah, postati tako managerji kot birokrati (ukinitev tradicionalne delitve dela). Vse v imenu večje sreče in samorealizacije.²⁵ Vzemimo primer tipičnega raziskovalca, kognitivnega delavca *per se*. Ne le da mora raziskovati predmet svoje discipline, temveč mora razvijati raznovrstne organizacijske veščine: ustvariti veliko mednarodno mrežo poznanstev (konference, objave v tujih in domačih časopisih), kaliti managerske spretnosti (organizacija konferenc, koordiniranje skupine) in opravljati birokratske naloge (vlaganje prošenj na razpise ...). A ta imperativ vsestranskosti ni v veljavi zgolj za raziskovalca, pač pa postaja imperativ postfordizma, imperativ za vsakega, ki se podaja na trg delovne sile. Kar se je razvijalo v nedrjih utopičnega samoupravljanja, je dobilo svoje dopolnilo in realizacijo v kreativnem in fleksibilnem posamezniku znotraj postfordističnega režima. Do te samo-

²⁵ O sreči kot politični investiciji je moč govoriti že dolgo (glej Žižek, 2001a). Analizo bi bilo vredno razširiti s foucaultovsko perspektivo, ki kaže na koekstenzivnost oblasti in vednosti. Še kako zanimivi fenomeni so, denimo, današnji »happiness studies« ali pa »burn out studies«, ki raziskujejo, kako ostati produktiven, a srečen delavec.

realizacije lahko pride tako zlepa kot zgrda: ali s pravilno mero denarnih spodbud ali iz strahu pred izgubo delovnega mesta. Če ideologija kreativnosti deluje brezhibno, pa ustvarjalni uslužbenci v svojem delu uživajo. Pomembno je, da postajajo kreativni in učinkovitejši!

Vrnimo se za trenutek k delitvi dela. Na noben način ne gre trditi, da je v samoupravnem socializmu delitev dela izginila. Še več, porazdelitev nalog in funkcij je bila še bolj specializirana in se je povečala v vsej mreži novih institucij in ekspertov. Če sledimo zgodnjemu idealu generičnega človeka, ki lahko dela vse, pa je mogoče govoriti o pojavu ponotranjanja delitve dela. Samoupravna ukinitve oziroma pot k ukinitvi delitve dela je vodila k novim oblikam eksploatacije delavca. Kot smo že omenili, zgodovinsko drži, da je samoupravljanju do neke mere uspelo razbiti centraliziranost politike, prav tako mu je uspelo reorganizirati ekonomijo in prinesiti večjo avtonomijo produkcijskim enotam, a to ne pomeni, da je bila odprava delitve dela realizirana. Enake radikalne zahteve pa so na dnevnem redu nekoliko kasneje na Zahodu, ko svet pretrese maj '68.²⁶ Pristavimo lahko, da so program za transformacijo produkcijskih odnosov v Jugoslaviji delale in izvajale razsvetljene komunistične elite, medtem ko so ga na Zahodu zahtevali študentje in delavci.²⁷ A kaj ko so se majniške zahteve kmalu spremenile v tkivo novih podjetniških strategij in reorganizacije dela. Zahtevali so užitek, dobili so regulacijo užitka, če parafraziramo Žižka. Vzpostavljanje postfordističnega režima naznani konec staremu tovarniškemu taylorističnemu organiziranju dela. Postfordistični režim v podjetja prinese večjo svobodo, a hkrati tudi nove oblike eksploatacije, zlasti samoeksploatacije. Eden od ključnih postfordističnih teoretikov, Yann Moulier-Boutang, razpravlja o koncu tayloristične organizacije in Smithovega pojmovanja delitve dela. Smith je delitev dela zasnoval na redukciji kompleksnega dela na enostavno, na delitvi na intelektualno in ročno delo ter na specializacijo samega dela.²⁸ Vsakršna ri-

²⁶ Glej Holmes 2005.

²⁷ Primerjava med majem '68 na Zahodu in Vzhodu omogoča misliti strukturno razliko sistemov. Malce drugače se nam tudi postavi primerjava, kako radikalneje je bilo zastaviti socialistično kritiko proti socializmu v Jugoslaviji kot organizirati socialistično kritiko na Zahodu.

²⁸ Ne glede na to, da ne moremo več govoriti o klasični delitvi dela znotraj postfordizma, pa še vedno obstaja zelo rigidna delitev dela na globalni ravni. Boutang ima bolj v mislih porazdelitev dela znotraj podjetja kot globalno delitev dela (2007, 87–92). Kapitalizem je namreč stopil na stopnjo globalne delitve dela (žal delavska organizacija še ne). Spremenil se je način distribucije (logistike), a vendarle pojmovanje produkcijskega načina in delitve dela še kako ostaja znotraj Marxovega horizonta. Glej Arrighi 2007; Harvey 2000.

gidna ali presplošna delitev dela blokira koordinacijo kompleksnih operacij in kooperacije v produkcijskem procesu. Stara pojmovanja so nadomestila nova, v produkcijskem procesu pa vse bolj dominirajo kognitivna merila. A vendarle moramo nove kognitivne kriterije, kot so kooperacija, zaščita znanja, networking, upravljanje, vse, kar naj bi realiziralo človeške potencialne in ukinjalo stare formalne delitve dela, brati z očali ustvarjanja presežne vrednosti. Res je, da je kognitivne produkte težje meriti in jim določati ceno, a vendar se cene ustvarjajo tako znotraj podjetij (individualizacija pogodb) kot na samem trgu (konkurenca med podjetji). Ti kriteriji in upravljanje so ključni momenti eksploatacije novega režima.

Če povzamemo, bi lahko rekli, da samoupravljanje in postfordizem delita vsaj dve skupni značilnosti: humanistično usmerjenost k idealu generičnega človeka ter uvajanje novih form (samo)eksploatacije, kjer sta kooperacija in odločanje ključna pri (samo)upravljanju produkcijskega procesa. Seveda s to razliko, da je šlo v Jugoslaviji vendarle za socializem in drugačno postavitev delovnih razmerij.

5. SAMOUPRAVLJANJE IN VPRAŠANJE VLOGE PRAVA: LASTNINA

Zakaj nas v tej zgodbi zanima pravo? V tem razdelku bo postalo jasno, da je pravo ostalo ključnega pomena za mišljenje prehoda v socialistično oziroma komunistično družbo. To se kaže tako pri socialističnem razumevanju razlastitve kot koncepta družbene lastnine. Naša naslednja teza pa je, da so socialistični ideologi logiko vzpostavljanja komunistične skupnosti še vedno razumeli znotraj teorije družbene pogodbe, kjer stoji pravo in politika v tesnem razmerju.

Če smo v prejšnjem razdelku pokazali, da humanistična ideologija in socialistični teoretiki niso mogli misliti razrednih protislovij samoupravnega socializma, pa je še globlja splošnejša omejitev marksistične teorije. Marksizem namreč ni razvil konsistentne teorije prava.²⁹ Sholastični marksizem postavlja pravo kot enega od elementov nadzidave, nekaj, kar konstituira juridično-politično nadzidavo družbe. Če ponovimo vulgato: ekonomska baza določa nadzidavo, primat v tej sliki dobijo produkcijske sile. Slednja teza predpostavlja določen koncept razvoja, industrijskega razvoja, kjer postane ključna sila razvoja tehnologija. Ta teza je bila na delu tudi v jugoslovanskem produkcionističnem modelu. A seve-

²⁹ Seveda poznamo nekaj marksističnih teoretikov prava, med njimi je najbolj znan, denimo, Jevgenij B. Pašukanis (glej Pašukanis 1980).

da je bilo produktivne sile treba emancipirati. Kje so torej socialistični teoretiki iskali ključno točko tranzicije iz kapitalizma v komunizem? Če so na ravni človeka govorili o mehanizmu odtujitve, pa je na ravni družbe, logike skupnosti, stopilo na oder pravo. Z odpravo privatne lastnine stopamo v komunizem. Socialistični ideologi prava na tem mestu postopajo hitro: izenačijo ekonomsko in legalno lastnino, medtem ko pravo (nepravilno) razumejo zgolj kot epifenomen ekonomije. Čeprav kaj več od sholastične sheme družbenega ne moremo pričakovati, se moramo povprašati: ali ni to rezoniranje v nasprotju z njihovim lastnim izhodiščem? Spremembo lastninskih odnosov – ukinitve privatne lastnine – v Jugoslavijo prineseta politiki nacionalizacije posestev in produkcijskih sredstev ter kolektivizacije po 2. svetovni vojni. Ta transformacija lastnine, prehod v državno upravljanje, naj bi razrešila kapitalistična protislovja.³⁰ Še en korak naprej gre politika samoupravljanja, ko razlasti samo državo in lastnino proglasi za družbeno. Formalno nimamo več lastnikov; lastnina pripada vsem, vse je družbeno.³¹ Povsem umestno se je vprašati, kako je mogoče (glede na sholastično shemo – baza določa nadzidavo) pričakovati, da bo sprememba pravnih razmerij, lastnine, pomenila tudi spremembo v ekonomiji?³² Ta predpostavka stopi v konflikt s samo seboj. Če ukinemo privatno lastnino, ki naj bi bila ekonomski fenomen (tako kot naj bi bilo pravo le epifenomen ekonomije), naj bi že s tem dobili komunizem. Iz te slike je skoraj popolnoma odsoten razmislek o samih produkcijskih razmerjih. Nova pravna razmerja in družbena lastnina namreč še ne pomenijo, da smo stopili v komunizem. Če formalno ni lastnika produkcijskih sredstev, to še ne pomeni, da ni razrednih razmerij.

Jugoslovanski socialistični teoretiki so premestili ključno vprašanje protislovnosti produkcijskih razmerij in se osredičili zgolj na vprašanje lastnine. Če poenostavimo socialistično argumentacijo: kapitalistov, ki

³⁰ Za substancialno in ekstenzivno kritiko socialističnih ekonomistov in ideologov v Jugoslaviji glej odlično analizo Bavčarja, Kirna in Korsike (1985), na katero se bomo oprli kasneje. Tudi teoretska beda je prispevala k nereševanju socialističnih odgovorov na krizo. Večina ekonomskih teorij je bila keynesianskih, v najboljšem primeru z marksističnim besednjakom, ali pa, v najslabšem primeru, neoliberalnih.

³¹ Eden od glavnih pravnih teoretikov na tem področju, Aleksander Bajt (1988), je skušal pravno utemeljiti prispevek samoupravljanja na področju lastnine. Glej Brborić-Likić 2003.

³² Na tem mestu bi radi opozorili na kompleksnejše razumevanje razmerja med instancami. Althusser pravu upravičeno dodeli mesto instance. Vsaka zgodovinska analiza more torej raziskati specifične načine artikulacije prava glede na ostale instance. Glej moj očrt Althusserjeve teorije prava (Kirn 2007), ki jo je začel razvijati v *Sur la Reproduction* (Althusser 1995).

prisvajajo presežno vrednost, v Jugoslaviji ni več (smo jih razlastili), se pravi, nimamo več opravka s kapitalizmom. Res je, da tako nacionalizacija produkcijskih sredstev kot pozneje družbena lastnina uvajata pluralnost lastninskih odnosov ter začenjata proces transformacije produkcijskih razmerij, a vendarle to ne pomeni konca razrednih protislovij. Produkcijska sredstva niso bila integrirana v delo oziroma niso bila pod delavsko kontrolo. Tam, kjer bi se prava in dolgotrajna revolucija morala začeti, se je ustavila. Kot bomo videli kasneje, so nekateri agenti odločali, drugi pa upravljali z družbeno lastnino. Ekspropriacije privatnih lastnikov ne moremo rokohtitrsko izenačiti s komunizmom, čeprav je bila natančno to definicija komunizma pri mladem Marxu. Politika ekspropriacije vodi v socializacijo kapitala in pravičnejšo redistribucijo dohodka in premoženja. Kot je Marx napovedal že v *Grundrisse*, je tendenca socializacije kapitala notranja samemu kapitalizmu, morebiti celo samodestrukciji kapitalizma. Prek realne podreditve kapital osvaja vse družbene pore in tako prežema vsa družbena razmerja. Po eni strani se kapital vedno bolj širi po družbi, po drugi pa mu produktivni momenti stalno bežijo. Socializacija kapitala pomeni tudi vedno težje prisvajanje presežne vrednosti, kapital se na vse načine trudi zaobjeti produktivnost človeških dejavnosti, ki niso že v izhodišču kapitalске (skrbstveni odnosi, afketivno delo, ustvarjanja digitalne opreme ...). Če stvar še dodatno zakompliciramo, se dogaja »emancipacija« kapitala od kapitalistov. Prek vedno večje vloge kreditov in finančnega kapitala (institucij bank, zavarovalnic in borz) se krepi avtonomizacija in vzpon tistih, ki upravljajo s podjetjem in lastnino. Z drugimi besedami: prihaja do vzpona managerske frakcije. Prihaja do premikov v strukturnem odnosu kapitalističnega razreda do dela. Managerska (kontra)revolucija v drugem delu 20. stoletja pomeni zasuk v kapitalističnem razvoju. Shema Althusserja/Balibarja nam predoči stran dela, kjer delavec in manager nista lastnika produkcijskih sredstev, medtem ko je lastnik produkcijskih sredstev kapitalist.³³ Ta postavitev nam kaže, da manager ni samoumevno na strani kapitala, še več, strukturno stoji na mestu dela. Vendar je tako zaradi znanja kot same vpetosti v produkcijskem procesu na drugačni poziciji, tako da bi shemo vendarle lahko dodatno zaostri. Vzpon finančnega kapitala, reorganizacija delovnega režima, nove forme eksploatacije in prisvajanja presežne vrednosti postavijo managerja ob bok kapitalistu. Boj med kapitalisti in managerji postane kapitalistični razredni boj oziroma, če smo natančnejši, boj vladajočega razreda. Šele prek političnega

³³ Althusser in Balibar 1970.

boja se formira vladajoči razred, ki iz ekonomske sheme ne izhaja naravno. Razredna koalicija managerjev z delavci je naivna oziroma ekonomistična predpostavka, do nje še ne pride po poti socializacije kapitala. Naj pripomnimo, da v Jugoslaviji nikoli ne pride do povezave med tehnokrati in delavci, prav tako so takšne povezave izjemna redkost tudi v pogojih razvitega kapitalizma. Socializacija kapitala je tendenca, lastna kapitalističnemu razvoju, socialistična ekspropriacija pa je bila njena zaostritev. A ta tendenca še v nobeni točki ne pomeni odprave kapitalizma, temveč kvečjemu njegovo notranjo premeno, v Jugoslaviji pa pomeni zgolj dominacijo dela nad kapitalom.

Pogodba in samoupravna družbena pogodba

Pravna dimenzija se povezuje s specifično ekonomsko in politično determinacijo. Že Marx se je zavedal pomembnosti pravnega horizonta, ki je konstitutiven za buržoazno družbo. Njena osnovna predpostavka je delitev na zasebno in javno, civilno družbo (buržuj) in državo (citoyen), to zgradbo pa prešije pogodba, tista ključna referenca, ki jamči svobodo in enakost vsakemu posamezniku. Če je pogodba ključna instanca v buržoazni družbi, si ne zasluži nič manjšega resnega premisleka znotraj socializma. V Jugoslaviji kakopak ni izginila iz vsakdana – pogodbe so ostale pomembni dokumenti, ki so bili načeloma kolektivne narave. Ob vstopu na trg delovne sile je eno ključnih vprašanj določanje višine plač. Na samem začetku je bila politika plač centralno regulirana, medtem ko je s tržnimi reformami pripuščena večja vloga tako trgu kot samim delavcem. Praviloma so o politiki plač razpravljali različni akterji (delovne organizacije, sindikati, zbori ...) na več ravneh (federalni, republiški, lokalni), kar je pripeljalo do kolektivne pogodbe na ravni panoge v neki regiji. Kot bomo videli kasneje, se sami delavci o svojih plačah niso dosti pogajali. Povsem drugačna je zgodba s svobodnimi poklici (»freelancerji«). Znotraj socialističnega horizonta je prišlo do »fleksibilne pogodbe« že ob samih začetkih jugoslovanskega filma in kulture. Na začetku 50. let je z uvajanjem samoupravljanja prihajalo do sprememb, kot pravi Pavle Levi: »Delavski sveti so tako uvedli telesa za odločanje, ki so predvidela filmsko produkcijo, distribucijo in prikazovanje, medtem ko je kreativno osebje, ki so ga povezovali s filmskim ustvarjanjem (režiserji, kinematografi, scenaristi), pridobilo status freelance strokovnjakov.«³⁴ Pravo je tako na kolektivni ravni panoge kot na ravni »freelancerjev« odigralo

³⁴ Levi 2007, 15.

pomembno vlogo prešitja delovnih razmerij in ostalo eden ključnih re-produkcijskih mehanizmov socialistične ekonomije.

Na politični ravni skupnosti je bila Jugoslavija znana po mnogih novih ustavah in reformah, ki so urejale socialistične odnose. Zveza Komunistov Jugoslavije je na vsakem generalnem kongresu sprejela program, ki ga je bilo treba izvajati v realnosti. Program je bil preveden v legalno materijo, reforme ali ustave. Ko je bil enkrat sprejet, je bilo konec diskusij, nobenih odklonov, v skladu z načelom demokratičnega centralizma. Za pravilno interpretacijo legalne materije je večinoma skrbel glavni ideolog Edvard Kardelj. Ta interpretacija je bila točka prešitja prava in politike. Kako pomembno je bilo pravo pri utrjevanju socialističnega gospostva, nam ni treba posebej dokazovati. Bolj zanimivo je vprašanje, kako je moč na ozadju ideje samoupravljanja, ki je slonelo na Leninovi ideji »odmiranja države«, razumeti enormno produkcijo legalne materije in s tem tudi vere v pravo? Ne pozabimo, da je jugoslovanska ustava iz leta 1974 najdaljša ustava na svetu. Zakaj torej pravo in država, če se je samoupravljanje zavzemalo za njuno ukinitvev? Legalni instrumenti naj bi seveda pomagali postopno ukiniti državo in razpršiti politične odločitve med različne samoupravne interese družbe. Kako je torej moč izgrajevati skupnost onkraj prava, če je stalno potekala na način prava?³⁵

Kardelj se je zavedal, da je pravo omejeno in kot tako ne more izvesti prehoda v samoupravni sistem. Formalne rešitve ne zadostujejo, ko je na delu radikalna transformacija družbenih razmerij. In tu naredi Kardelj korak v pravo smer, saj se vpraša, kako je moč priti do samoupravne razredne zavesti. Ta razredna zavest pomeni, da lahko delavci upravljajo s produkcijskim procesom in se pravilno odločajo na vseh ravneh skupnega življenja. Institucija delavskih svetov je bila ena od instanc, ki naj bi oborožila delavce v procesu ozaveščanja. Ta moment je vsekakor vreden nadaljnjega razmisleka in pomeni novum v mišljenju delavske participacije znotraj produkcijskega procesa. Shema se zaplete na nekem drugem mestu. Kako si je Kardelj zamislil, da bi s pomočjo samoupravljanja rešil prvotno pravni problem?

Naša teza je sledeča: Kardelj ni uspel uiti teoretskemu horizontu družbene pogodbe. Če so ga nekateri obtoževali branja Proudhona, si je privoščil še večji »greh«, saj je sprejel ključne predpostavke Rousseaujeve družbene pogodbe. Rousseau je temeljni problem družbene pogodbe sicer lociral, a ga ni ustrezno rešil. Kako je možno, da je skupnost zgrajena

³⁵ Tu nam pride na misel Benjaminova razlika med pravopostavljajočim in pravo-ohranjujočim momentom (nasiljem). A za radikalno transformacijo pravni horizont ne sme biti ultimativni horizont političnega mišljenja.

iz nič a oziroma praznine? S kom vstopa v pogodbeni odnos posameznik? Če prevedemo v samoupravni horizont: kdo so torej stranke pogodbe? Še ne samoupravljajoči delavci s še ne samoupravno družbo? Kljub temu da je izvorni akt imaginaren, česar so se teoretiki družbene pogodbe zavedali, pa ima mišljenje pogodbe kot tudi sam akt prehoda še kako pomembne posledice za razumevanje narave oblasti in za nadaljevanje revolucije. To nadaljevanje revolucionarnega projekta se lahko odvija tudi z drugačnimi, nepravnimi sredstvi. To »še-ne-obstoječe« skupnosti (Realno) je seveda nekaj, česar teoretiki družbene pogodbe niso tematizirali, pravzaprav je izpuščeno iz hegemonске politične teorije, ki pristaja zgolj na realpolitično analizo že obstoječega. Kako misliti Realno in materializirati ravnanje z njim, je seveda izjemnega pomena za vsakršno politično teorijo, ki meri na prelom ali novum.³⁶ Kardelj žal ni našel odgovora na to vprašanje onkraj prava; rešitev se mu je vedno risala na horizontu pravne ideologije. Prelom z naravnim stanjem, predvojno Jugoslavijo, ki je pomenil novum, nekaj nezamisljivega v takratni konjunkturi, lahko postane zgolj legitimacija novega družbenega stanja. Konstitucija jugoslovanske skupnosti začne sloneti na mitični naravi njenega izvora oziroma cilja. Z drugimi besedami, logiko konstitucije je mogoče izvajati v funkciji ustanovitvenega mita ali prihajajočega komunizma. A to nas tukaj ne bo zanimalo. Kar želimo vprašati, je, ali je moč najti točke v samoupravni Jugoslaviji, ko sta bila sam izvor pogodbe oziroma njena pravna instanca v kateri koli meri postavljena pod vprašaj? Problem pravnega pristopa nastopi v točki, ko je ta prikazan kot abstrakten, nevtralen in neprotisloven ter seveda edini možen za mišljenje politike.³⁷ Pravo in specifična pogodba sta na točki brisanja bojov in razmerij moči, brisanja vpisov produkcijskih razmerij, ki so ključna, kadar koli imamo opravka s »še-ne-obstoječim«. Treba je vendarle priznati, da se teoretiki družbene pogodbe lotevajo tudi vprašanja lastnine, ki ni eksplicitno vprašanje produkcijskih razmerij, a vendarle meri na njih.

Družbena pogodba v prvem koraku predpostavlja egalitarno načelo: vsi se morajo odpovedati vsemu, zato da lahko potem to prejmejo nazaj. Rousseau govori o tem dejanju kot o dejanju čiste odtujitve: »Pravilno razumljene, se vse te odločbe zvedejo na eno samo: in sicer, da vsak član

³⁶ Problema politike preloma in vzdrževanja stanja, vzdrževanja novega v nastajajoči državi, se je lotil Machiavelli, ki bi moral biti socialistični tradiciji bližji kot Rousseau. Glej Althusser 2000.

³⁷ O nereflertiranosti pravne instance pri konstituciji skupnosti glej Negri 1999. O naravi prava glej Althusser 1995.

združenja odtuji sebe in vse svoje pravice celotni skupnosti.«³⁸ Ne glede na to, da so pogoji za prehod v družbo, v svet družbene pogodbe, enaki za vse, nazadnje koristijo »bogatim«. Njihova lastnina in njihovo življenje (varnost) sta v novem redu zaščitena. In zato jim ni treba več skrbeti, tokrat za zaščito posameznikov skrbi sama družba. Čeprav za vse veljajo enaka pravila, so nekateri v novi red bolj vključeni. Individuum je svoboden in enak. S tem je prelomljeno fevdalistično razumevanje družbenih pozicij, ki posameznikom pritičejo že z rojstvom. Naravna neenakost, ki je vpisana v stanovsko ureditev družbe, je s tem odpravljena. Prek teorij naravnega prava se začena ukinjati naravna neenakost, a z njo prihajajo druge neenakosti, na katere je od samega začetka opozarjal Marx. Socialistična družba tu ni nobena izjema.

Po Althusserju je ideološka točka pogodbe v temeljni diskrepanci družbene pogodbe. Diskrepanca se nahaja v skriti predpostavki: v trenutku podpisa pogodbe, ustanovitve skupnosti (RP2), s katero naj bi posameznik sklepal pogodbo (RP1), skupnost še ne obstaja. Specifičnost družbene pogodbe je strinjanje glede izmenjave, ki se ji zavežeta RP1 in RP2 (tako kot pri vsaki drugi pogodbi). A RP2 pred samo pogodbo ne obstaja, saj je šele njen produkt. Rešitev, ki jo ponuja družbena pogodba, je torej vpisana v sam pogoj pogodbe – RP2, kjer ta RP2 ne obstaja pred samo pogodbo.³⁹ Althusser ob branju Rousseauja še ni znal poimenovati tega »še-ne-obstoječega«, ta problem začne reševati šele ob branju Machiavelija. Problem diskrepance ni v lociranju »še-ne-obstoječega«, temveč v pravni (od)rešitvi, ki jamči ideološko prešitje skupnosti in pripomore k reprodukciji oblasti. Ta pravna logika ima svoje učinke, ki niso nedolžni.

SHEMA DRUŽBENE POGODBE SAMOUPRAVNE SKUPNOSTI

Samoupravni delavec (RP1)	> tip izmenjave <	Samoupravna skupnost (RP2)
Ustanovitveni akt: popolna odtujitev produkcijskih sredstev, nato preporazdelitev	Izmenjava-prenos	Državna lastnina (kasneje družbena lastnina)
1. Shema socialno-ekonomskih razmerij Delavec: delovna sila (produkcija)	Prilaščanje presežne vrednosti	Država: birokracija (plan) Trg: tehnokrati (organizacija)
2. Shema politične oblasti Delovno ljudstvo	Reprezentacija Samoupravni interesi	Birokracija – politični predstavniki Tehnokracija – ekonomski predstavniki

³⁸ Rousseau 1960, 22.

³⁹ Althusser 1972, 130.

Enaka logika je na delu tudi v modelu jugoslovanskega samoupravljanja: imamo samoupravljaljoče posameznike in nastajajočo samoupravno družbo. S pomočjo razpredelnice na levi strani, ki smo jo priredili za jugoslovansko realnost, smo skušali pokazati na delovanje družbene pogodbe.

Izmenjava je konstitutivna vsaki pogodbi. Pripadniki skupnosti, individuumi, morajo odtujiti, prenesti vsa produkcijska sredstva na skupnost. Operacija enakosti je v samoupravni skupnosti preobrnjena. Če je bila v rousseaujevski skupnosti družbena pogodba jamstvo za zaščito lastnine, pa v samoupravni skupnosti tiste, ki posedujejo produkcijska sredstva, doleti razlastitev. V družbeno pogodbo je že v samem začetku vpisano razredno načelo, ki je v pogojih kapitalizma načelo neenakosti, a tam stoji zato, da jamči socialno pravičnost v novi skupnosti. Bivše ekspropriatorje razlasti socialistična država, kar omogoči tranzicijo in distribucijo produkcijskih sredstev po vsej družbi. V samoupravni družbi je pogodba korak naprej od liberalnega pojmovanja pravičnosti in enakosti. Še več, z drugo pogodbo, z vstopom Jugoslavije na lastno pot socializma, v samoupravljanje, je državna lastnina prenesena na celotno družbo, lastnina postane del vseh, produkcijska sredstva in sama presežna vrednost pa sta na voljo delavcem. Kljub formalnim zagotovitvam pa obstaja neki skrit oziroma odsoten element iz te konstelacije; kot da se mediacija med skupnostjo in posamezniki dogaja sama od sebe? Treba se je vprašati: kdo v realnosti sklepa pogodbe? Ali gre morda za delavske svete? Zgodovinska dejstva kažejo na nekaj drugega. Zveza komunistov je bila namreč tista, ki je utelešala občo voljo delovnega ljudstva; je tista, ki pripravi pogodbo in nad njo drži ekskluzivno pravico interpretacije. Idealno takšna pogodba meri na prenos delavske kontrole nad produkcijskimi sredstvi. Vendarle pa ta splošnost, prvotnost pogodbe ne prepreči novih ustav in zakonov, ki so sintetizirali kompromise, ti pa niso bili nujno v prid delavcem. Naivno je pričakovati, da bi zgolj razsvetljenska ustava in moralna odgovornost primorali vladajoči razred k spoštovanju teh zakonov in prepoznavanju zahtev delavske politike. Niti ne gre toliko za to, da pravna forma znotraj socializma ni dovolj naslavljala vprašanj produkcijskih razmerij, temveč gre za dejstvo, da je bila legalna forma že od samega začetka del ideoloških bojev in razrednih razmerij. Pisanje novih ustav moramo brati kot razredni kompromis vladajočega razreda tehokratov in birokratov, ki so odločali o interesih delovnega ljudstva. Z drugimi besedami, šlo je za boj samoupravnih interesov (produkcijskih enot) in interesov birokracije. Ta prehod, transformacija razrednega boja v legalni korpus, kaže na visoko stopnjo institucionalizacije državne

forme oziroma na formacijo novih političnih aparatov.⁴⁰ Legalni korpusi niso zgolj odslikava bojev, temveč del same realnosti teh bojev. Avantgardna vloga Partije in načelo demokratičnega centralizma pa sta ostala v tem modelu središčnega pomena in pomenila blokado politiki množičnega samoupravljanja.

Stopimo za trenutek nazaj v kapitalizem, k mišljenju artikulacije prava in ekonomije, ki nam bo omogočilo boljše razumevanje prava v socializmu. Kot je rekel Marx, prihaja v vsaki zgodovinski epohi do drugačnega razmerja med pravom in lastninskimi odnosi. Strinjamo se z Balibarjem, ko potegne distinkcijo med pravno in ekonomsko lastnino na eni ter politično apropiacijo na drugi strani. Balibar definira lastnino v produkcijskem procesu »kot operacije med stvarmi, ki jih je kupil kapitalist« s strani kapitala in kot separacijo neposrednega producenta od produkcijskih sredstev s strani dela. Kapitalist je lastnik znotraj produkcijskega procesa, kjer prisvaja presežno vrednost:

kapital je lastnik produkcijskih sredstev in dela, in s tem lastnik celotnega produkta. Ampak prvi [lastnik produkcijskih sredstev, op. G. K.] ne pomeni lastninskega odnosa: pripada analizi tega, kar je Marx imenoval »delovni proces« oziroma situira analizo »delovnega procesa« kot del analize produkcijskega načina. Nikjer v tem procesu kapitalist ne intervenira *kot lastnik*, ampak zgolj delavec, delovna sredstva in objekt dela.⁴¹

Lipietz še poglobi Balibarjevo tezo, s tem ko pravi, da obstaja velika razlika med »lastnino/juridično lastnino, ki ju porojeva ista opora (sredstev in stvari), vendar pa je v prostoru vpisana v dve različni in relativno avtonomni instanci«. ⁴² Še več, po Lipietzu je razmerje juridične lastnine eksistenčni pogoj oziroma naddoloča razmerje ekonomske lastnine. Juridična pravica do lastnine je logično različna: pravni odnos se navezuje na pogodbeni odnos med osebami (pravnimi subjekti), medtem ko lastninski odnosi kodificirajo razmerja med osebami in stvarmi.

Ena stvar je torej pravna podpora (lastnina) kapitalista in druga ekonomska lastnina. Nekaj čisto drugega pa je prisvajanje presežne vrednosti, kar je politična forma eksploatacije. In prisvajanje kot tako ni nujno zgolj v domeni kapitalista. S premenami kapitalizma in naraščajočo močjo managementa postaja sama organizacija produkcije, način organiziranja podjetja (določanje cen, uvajanje pogodb) realna forma apropiacije produktov in produkcijskih sredstev. Narava oziroma mate-

⁴⁰ Glej Althusserjev prispevek *Marx in his limits* (2006), kjer razloži nevtralizacijo razrednega boja prek prava in države kot pogoja konstitucije buržoazne države in kapitalizma. Za ustave kot razredne kompromise v Jugoslaviji glej Samary 1988.

⁴¹ Balibar 1970, 213. Prevedel G. K.

⁴² Lipietz 1993, 108. Prevedel G. K.

rija produktov in produkcijskih sredstev se je spremenila. Prav tako prihaja do ustvarjanja vrednosti zunaj strogo kapitalskih procesov, ki pa jih kapital skuša prestaviti v svojo domeno. Zopet lahko potegnemo lekcijo iz socialističnega modela. Če v Jugoslaviji ni bilo kapitalistov v strogem pomenu besede – obstajale so različne oblike lastnine –, pa je vendarle prihajalo do prilaščanja presežne vrednosti. Na samem začetku je vloga splošnega prisvajalca vrednosti pripadla birokraciji. Slednja je počasi, a vztrajno izgubljala boj s tehnokracijo, ki postane ključen agent znotraj produkcijskega procesa. Tehnokrati so bili tista sila, ki je začela dominirati nad produkcijskimi enotami. Presežna vrednost (dohodek) se tako razdeli med tehnokrate (ponovne investicije, plače ...) in birokrate (financiranje državnih služb, vojska, fondi za razvoj ...). Zadnja ugotovitev nas pelje k zgodovinski analizi razrednega boja.

6. RAZREDNI BOJI V JUGOSLOVANSKEM SAMOUPRAVLJANJU

V tem delu se bomo v večji meri naslonili na študijo *Delo+Kapital v SFRJ*,⁴³ edino pravo kritiko jugoslovanske politične ekonomije, iz katere smo ekstrapolirali sledečo tezo: *razredni boj je v socializmu obstajal. Primarno protislovje je tudi v samoupravljanju ostajalo razmerje med delom in (družbenim) kapitalom. Primarni aspekt razrednega boja se je odigral med birokracijo in tehnokracijo, ki sta formirali vladajoči razred, medtem ko so bili delavci sekundarni aspekt tega protislovja.*

Specifičen korak naprej v jugoslovanskem socializmu je bilo uvajanje koncepta družbene lastnine, ki naj bi omogočila popolno kontrolo produkcijskega procesa. Žal ta korak ni posebej aktiviral delovnega ljudstva, v politični realnosti so se v glavnem odvijali precej drugačni boji. Tu se kristalizira eden ključnih razlogov za neuspeh samoupravljanja. Delavci niso dominirali ne v razmerjih v produkcijskih enotah ne v politični sferi. Ti boji so ostali v domeni med dvema frakcijama, med predstavniki političnih aparatov (birokrati) in predstavniki podjetij (tehnokrati). Normalen ugovor bi tako sledil: kljub zagotavljeni obliki participacije delavstva je bila realna praksa daleč od tega. Se pravi, da lahko socialistično kritiko formalnih človekovih pravic na Zahodu obrnemo tudi proti samim realno obstoječim socializmom. Delovno ljudstvo je bilo odsotno iz

⁴³ Študijo so spisali Bavčar, Kirn in Korsika (1985). Zanj odslej uporabljamo okrajšavo »avtorji SFRJ«.

politike, pa tudi iz ekonomskega odločanja.⁴⁴ Delavsko samoupravljanje torej ne pomeni popolnega sodelovanja ljudskih množic ter popolne kontrole vseh družbenih procesov. Slednje v kompleksnem ekonomskem sistemu niti ni mogoče, temveč je zgolj destruktivno in naivno paberkovanje. Kaj bi se zgodilo, če bi o voznem redu vlakov vsak dan znova razpravljalo celotno železniško osebje, nam ni treba posebej ponazarjati. Nekatere stvari enostavno morajo biti utečene, precizne in centralno vodene, saj so upravljavski postopki izjemno specializirani. Spodletelost samoupravljanja je treba iskati drugod: koliko so bile namreč odprte in dostopne različne funkcije znotraj podjetij in političnih institucij? Bili bi zgolj konzervativni marksisti, če bi mirno pristali na vodenje »od zgoraj« in se zanašali na komunistično vodstvo. Zagovor takšne pozicije je zagovor avantgardnosti Partije oziroma demokratičnega centralizma, ki v številnih točkah preprečuje množično politiko.⁴⁵ Slednja je bila uradna politika Zveze komunistov Jugoslavije in je vztrajala na poziciji *status quo*; torej ne na poziciji »še-ne-obstoječega«, temveč reprodukciji obstoječega stanja. Pri politiki preloma, NOB, začetkih samoupravljanja in gibanja neuvršenih je šlo še za marsikaj drugega kot zgolj za to. Prav tako je bilo nekaj zgodovinskih trenutkov, ko so množice stopile na zgodovinsko prizorišče: od NOB, konca 60. let in od sredine 80. let dalje. Žal se je to zgodilo zelo redko in z zelo različnimi razpleti. K temu se še vrnemo.

Ob iskanju pomanjkljivosti samoupravnega modela nam torej ne gre zgolj za njegovo formalno kritiko, temveč za razkrivanje točke razrednih bojev, ki je bila na delu znotraj socialistične reprodukcije. Najvidnejši ekonomski razredni boj se je odvijal med birokrati in tehnokrati.⁴⁶ Birokrati so predstavljali družbeni kapital (državna podjetja), medtem ko so tehnokrati reprezentirali avtonomne kapitale. Če so birokrati planirali na makro ravni, usmerjali tokove investicij in skrbeli za enakomeren razvoj regij, pa so tehnokrati delali na samem terenu, na mikro ravni so skrbeli za organizacije, inovacije, dobavo materialov, izvoz in uvoz podje-

⁴⁴ Naj še enkrat opozorimo: na tem mestu nam ne gre za naiven zagovor samoupravljanja kot direktne demokracije delovnega ljudstva. Že v prvem delu smo poudarili prelomnost samoupravljanja glede na stalinsko politiko izgrajevanja socializma kot na nekaj, česar v mednarodnem delavskem gibanju še niso poznali.

⁴⁵ Seveda tudi politike množice ne gre idealizirati. Pogosto so se pojavile skrajno nacionalistične tendence, ki jih je jugoslovansko vodstvo, kdaj tudi na problematičen (represiven) način, a vendarle, pravilno zatrla. Večji problem se kaže v represiji nad levo opozicijo (v 80. letih manj represije nad desno opozicijo).

⁴⁶ Nekaj podobnega se je dogajalo tudi v socialističnem bloku, vendar z manjšimi razlikami. Kljub vsemu je jugoslovanski model tako formalno kot v sami realnosti omogočal in povečal delavsko in širšo participacijo v družbi.

tij. Boj teh dveh frakcij je potekal v različnih institucijah: tenzije med Centralno banko in ostalimi bankami, fondi za razvoj, spori med republiški vodstvi in federacijo, spori v samoupravnih interesnih skupinah ...⁴⁷ Ti konflikti so se zaostri v času kriz. Poglejmo na kratko, kako je prišlo do vzpona bank kot enega ključnih lokusov institucionalnega frakcijskega boja: če je imela v 50. letih ključno vlogo Centralna banka, ki je bila v rokah federativnih oblasti, so v 60. letih, ob vzponu tehnokracije, začele pridobivati vse večjo vlogo manjše banke: postajale so avtonomne in pristojne za obsežnejše kroženje denarnih tokov, s katerimi so lahko razpolagali tozdi. Prišlo je do ekonomske ekspanzije, odpiranja proti Zahodu, liberalizacije, ki jo začno zagovarjati tudi republiške birokracije Slovenije in Hrvaške. Situacijo prešije tržna reforma leta 1965, znana po svojem 4-D geslu: *depolitizacija, decentralizacija, de-etatizacija in demokratizacija*.⁴⁸ Tehnokracija si na vso moč prizadeva, da prevzame štafetno palico mladosti, a po večji krizi in delavskih ter študentskih uporih v 60. letih birokratski imperij vrne udarec. Za mišljenje pravega protislovja pa ne zadostuje zgolj analiza institucionalnih bojev in politike hegemonije vladajočega razreda.

Jugoslovanski socialistični ekonomisti so ostajali pri specifični interpretaciji vrednostne forme, ki naj bi bila sama po sebi neodvisna od kapitala. Simptomatsko je dejstvo, da je bilo njihovo branje omejeno zgolj na prvo poglavje *Kapitala*. Avtorji *SFRJ* kritizirajo socialistične ekonomiste, ki »blagovno oz. vrednostno formo produktov povzdigujejo v neka-kšno transhistorično določilo vseh načinov produkcije oz. točneje vseh načinov menjave produktov«. ⁴⁹ Kot pravi ideolog Kardelj, »sta blagovna produkcija in trg oblika svobodne menjave dela med samoupravljavci«. ⁵⁰ Avtorji *SFRJ* predlagajo drugačno tezo: katera koli determinacija vrednosti ima historično specifičen značaj, ne glede na to, ali govorimo o kapitalizmu ali socializmu. V nasprotju s socialističnimi ekonomisti avtorji *SFRJ* pravijo, da je »le v kapitalizmu blagovna forma produkcije in menjave zavladala nad celotno ekonomsko sceno«. ⁵¹ Značilnost kapitalizma ni, da ljudje svobodno izmenjujejo, temveč da so postavljeni v položaj neenakosti. V jugoslovanskem socializmu so blagovni odnosi obstajali, še več, ti odnosi so celo prevladovali v ekonomiji, zlasti z vzponom teh-

⁴⁷ Za zgodovinsko analizo institucij glej Bavčar et al. 1985, Horvat 1985 in Samary 1988.

⁴⁸ Glej Brborić-Likić 2003.

⁴⁹ Bavčar et al. 1985, 14.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ibid., 22.

nokracije pa so se začeli razcvetati, bi dodali sami. Kardelj je trdil, da blagovna produkcija in trg nista vira neenakosti ali kapitalističnih odnosov, medtem ko avtorji *SFRJ* odgovarjajo, da je individualno blago neločljivo povezano z delovno silo. Slednja se lahko uveljavi zgolj na temelju neenake distribucije produkcijskih pogojev in tako ostaja ukoreninjena v razmerju med kapitalom in delom.⁵²

Za Marxa je fundamentalna ločitev [*Trennung*]⁵³ v kapitalizmu ločitev delavcev od produkcijskih sredstev. V jugoslovanski socialistični formaciji je to ločitev do neke mere razveljavila država, produkcijska sredstva so regulirali in porazdeljevali politični vrhovi, z idejo njihovega prenosa pod delavsko kontrolo. Kot smo že opozorili, vprašanje prilastitve vrednosti ni bilo tematizirano na ravni produkcije. V socialistični ekonomiji sta obstajali vsaj dve ločitvi. Prva je bila na ravni trga, ločitev med podjetji (tozd), druga ločitev pa je ločevala med upravljavci in samoupravljavci, znotraj tozdov.

Na ravni trga je bila ločitev med podjetji oblika kapitalističnega razrednega boja, ki so ga bili med republikami, razvojem regij, in je zadevala porazdelitev presežnega dohodka. Izražala se je v bojih za določanje cene kot za dotok denarnih tokov (kreditov). Do neke mere je birokracija lahko nadzorovala cene in kredite prek Centralne banke, a vendarle je ceno produktov določala tudi konkurenca med tozdi, ki je ustvarjala trg. Državni mehanizmi plana so vsaj od 60. let dalje svobodno koeksistirali s tržnimi mehanizmi, kar je pripeljalo do nekakšnega »psevdotrga«. ⁵⁴ Znano je, da so bili pogoji za produkcijo veliko bolj ugodni in razviti v specifičnih delih Jugoslavije, v Sloveniji, osrednji Srbiji in na Hrvaškem, kar ima opraviti z zgodovinsko raznolikostjo regij. Tako so nekateri tozdi uživali tehnološke prednosti, večjo cirkulacijo denarnih tokov in večjo ekonomsko vpetost v mednarodne tokove. Ti tozdi so imeli bolj izobražene zaposlene, hkrati pa so uvažali poceni delovno silo iz nerazvitih delov federacije. Ni treba ugibati, kateri del Jugoslavije je imel od teh ekonomskih procesov največ koristi. Ekonomske prednosti so se odražale tako v kakovosti izdelkov/storitev kot v različnih končnih cenah. Razlike med regijami se kljub kontinuirani pomoči nerazvitim delom niso zmanjševale, pač pa so se celo povečale. Klasičen primer nerazvoja je bila avtonomna pokrajina Kosovo.⁵⁵ Tako so republiške ekonomije bolj razvitih regij

⁵² Ibid. 10–35.

⁵³ Za koncizno analizo Marxovega koncepta *Trennung* glej Močnik 1999.

⁵⁴ Močnik 2008.

⁵⁵ Za tabelo dohodkov in življenjskega standarda glej Bavčar et al. 1985, 64.

izkoriščale manj razvite, prihajalo je do zmanjševanja produktivnosti v manj razvitih predelih in do splošnega zmanjševanja zaposlenosti. Ta strukturna razlika je bila konstitutivna za reprodukcijo regionalnih neenakosti, ki so v ekonomskih krizah prizadela predvsem nerazvite dele, v 80. letih pa tudi Srbijo.⁵⁶

Druga ločitev je potekala znotraj samih tozdov. Kot smo rekli v izhodiščni tezi, je bil sekundarni vidik dominantnega protislovja delavstvo. Jugoslavija kot država delovnega ljudstva je bila nedokončan politični projekt s kopico protislovij, ki smo jih obdelali prek logike kontraktualizma. Naslednja težava se pojavi, ko pobliže pogledamo participacijo delovnega ljudstva. Kljub vsem inovacijam v politiki se je jugoslovansko vodstvo v veliki meri naslanjalo na model reprezentacije ljudstva. Predstavništvo sicer ni potekalo na klasičen parlamentarni način, temveč je bilo mediirano na različnih ravneh. Šlo je za neko mešanico korporativizma in kompleksnega delegatskega sistema, ki naj bi odražala vse družbene segmente.⁵⁷ Predvsem na lokalnih ravneh, na področjih kulture in urbanega razvoja, je bilo lokalno prebivalstvo izjemno angažirano, medtem ko so na republiških in federalnih ravneh prevladovali bolj ali manj preverjeni kadri. Velika večina strateških odločitev je bila sprejeta znotraj ustaljenega in konsolidiranega političnega aparata (Centralni komite, federacija-republike). V zadnji instanci je bila Zveza komunistov tista, ki je blokirala politiko množic in močnejše sindikalno gibanje. Socialistični projekt je bil s tem vezan na institucionalizacijo državne forme, ne pa na njeno odmiranje. Če parafraziramo Mastnakovo idejo: Zveza komunistov, ki je reprezentirala proletarijat, je postala stranka, ki reprezentira kapital (avtonomni in družbeni).⁵⁸ V sferi produkcije pridobi večino v delavskih svetih tehnokracija, ki svoje predstavnike delegira v skupščine in druga politična telesa. Tehnokrati so začeli od leta 1960 dalje organizirati in hegemonizirati področje znanja, začeli so ustanavljati nove univerze. Namesto politike množic in delavske kontrole dobimo v obdobju zrelega samoupravljanja profesionalni politični in ekonomski razred.

⁵⁶ Zategovanje pasu političnega aparata po diktatu mednarodnih finančnih institucij (IMF, WB) je zgolj povečalo krizo in prispevalo k razpadu Jugoslavije (glej Magaš 1993; Woodward 1995a).

⁵⁷ Za teoretski pregled korporativizma glej Lukšič 1994. Tudi v delegatskem sistemu so ključne funkcije zasedali preverjeni ljudje iz ožjih vodstvenih struktur. Na neki zgodovinski točki se je politika kadrovanja začela usmerjati k izbiri poslušnih in povzpethiških posameznikov, stara partizanska generacija pa se je začela poslavljati.

⁵⁸ Mastnak 1982.

Uradna ideologija je razglašala integracijo kapitala in dela pod kontrolo delavcev, medtem ko so avtorji *SFRJ* s koncizno analizo pokazali ravno nasprotno. Namesto integracije je šlo za »dezintegracijo kot nepomirljivo protislovje, ki se uteleša v delavskem razredu in delovnih ljudeh na eni in tehnokraciji in birokraciji, na drugi strani«. ⁵⁹ Delavci v tozdih so morali izvajati iste naloge kot kapitalisti, nato pa naj bi še planirali in regulirali produkcijski proces? Znašli so se v paradoksnih situacijah: namesto boja proti mezdnemu delu in kapitalu naj bi zavzeli strukturno mesto kapitalista. Delavec se torej znajde v shizofreni situaciji, kot Don Kihot v boju z mlino: četudi zavzame pozicijo kapitalista, s tem še ne ukine kapitala. Družbeni odnos se spremeni, pride lahko sicer do dominacije dela nad kapitalom, a vendarle se spremeni zgolj oblika eksploatacije, ki neredko pridobi formo samoeksploatacije.

Po reformi leta 1965 so delavci sicer lahko bolj vplivali na višino svojih plač, saj je reforma ustvarila pogoje za samo-valorizacijo. Znotraj tozdov so se lahko za plače pogajali, čeprav se velika večina za to ni bojevala, dokler ni prišlo do resnih zaostritev. ⁶⁰ Redistribucija presežne vrednosti je bila reformistično-socialistična strategija, kjer delavci ostajajo znotraj meznega dela. V trenutku, ko tehnokrati začnejo hegemonizirati podjetja, se razmerje med kapitalom in delom znova prevesi na stran kapitala. Tehokrat dominira nad delom in s tem nad delavcem. Diskrepanca med delom in kapitalom je ostala središčno protislovje, kot pravijo avtorji *SFRJ*: »Socialistično samoupravljanje je forma kontrole in upravljanja kapitala nad delom.« ⁶¹ Dopolnimo njihov zaključek z ugotovitvijo o ločitvi. Ključni ločitvi jugoslovanske socialistične formacije sta bili tako ločitev med tozdi (produkcijskimi enotami) in znotraj njih, ne/upravljanje produkcijskih sredstev. Slednja je ločitev med managerji/tehnokrati (organizacijo podjetja) in delavci, ki je ključna tudi pri razumevanju novuma postfordističnega režima.

Te ugotovitve nam odpirajo zanimivo politično perspektivo, ki jo bomo za trenutek soočili z Rancièrovimi koncepti. ⁶² V 50. letih pride do konsolidacije samoupravnega sistema, do reprodukcije socialističnega gospodarstva oziroma, v terminih Rancièra, do delovanja policije, s čimer je prekinjena revolucionarna sekvenca jugoslovanske politike. Kljub usmerjanju k odmrtnju države se državne/upravljaljske institucije in funkcije le kopi-

⁵⁹ Bavčar et al. 1985, 66.

⁶⁰ Vukmanović Tempo 1982.

⁶¹ Bavčar et al. 1985, 48.

⁶² Rancière 2005.

čijo in specializirajo. Bolj ko so skušali razpršiti oblast, bolj so se njeni učinki razširjali po družbi – prava foucaultovska mikrofizika oblasti. Na tem mestu bi se lahko vprašali, kdo je bil tisti delež brez deleža, tisto, kar v tej situaciji ni bilo šteto, kar je bilo izključeno iz samega delovanja sistema? Kdo ni bil slišan in viden? Kaj nam predlaga disidentska interpretacija?⁶³ Disidentski pogled predstavlja komunizem kot sivo totalitarno preteklost, kjer posamezniki niso imeli svobode govora, kjer je bila promovirana povprečnost, ni bilo mogoče prakticirati verske svobode in ni bilo političnega pluralizma. Teror enakosti in mediokritete je bil grožnja intelektualni in umetniški svobodi, ki sta bili edina svetilnika v tej kruti družbi. Umetniki in kulturniki so bili žrtve, izključeni iz javnega življenja in političnih funkcij. Seveda jugoslovanska realnost ne bi mogla biti dlje od te prisposode, ki jo slikajo disidentski intelektualci. Ne le da je bila vloga intelektualcev in kulturnikov spoštovana, komunistično vodstvo se jih je celo balo in je skušalo disidente prepričati v svoj prav.⁶⁴ Tako so vse ravni kulturnega življenja spremljale številne diskusije (razsvetljenska dediščina). V obdobju 60. let, pa tudi 70. in 80., je bila jugoslovanska kulturna produkcija ogromna: svetovno znani filmi (črni val), grafična umetnost, modernistične skulpture (Bakić) in spomeniki (Bogdanović) ter body art (Abramović) in punk. Če bi bila družba res tako zaprta in totalitarna, potem teh izjemnih kulturnih dosežkov ne bi bilo. Aktivnosti intelektualcev in umetnikov so takrat res imele politične učinke.⁶⁵ Disidentski odgovor nam torej ne more postreči z odgovorom na vprašanje, kdo je bil v tem sistemu neviden in neslišan.

Rancièrovski odgovor na prvo žogo bi bil morebiti tale: neslišani so bili kosovski Albanci ali Romi, kot drugorazredni državljani takratne Jugoslavije. To seveda deloma drži, saj so bili res v veliki meri izključeni iz vsakršnih političnih teles ali celo preganjani. A mi bomo skušali pokazati na neko drugo izključitev, ki je povezana z eksploatacijo in doslejšnjo analizo. Tiha predpostavka Rancièrove teorije izenači nevidno/neslišano s pasivnim, medtem ko je politika tista aktivna sila, ki prelomi s porazdelitvijo čutnega, z načinom štetja, s policijo, ki naredi nekatere dele nevidne/neslišane. A vendarle lahko to distinkcijo med pasivnim in aktiv-

⁶³ V Sloveniji in splošneje v postsocialističnem kontekstu je disidentska pozicija najbolj čista in avtentična pozicija boja proti socializmu. Najbolj tipični predstavniki so se v Sloveniji v 80. letih zbirali okrog *Nove revije*, literarni ekspozice sive preteklosti pa najdemo pod peresom Draga Jančarja.

⁶⁴ Glej študijo Leva Centriha o kulturni hegemoniji na primeru revije *Perspektive* (Centrih 2003).

⁶⁵ Žižek 2001b.

nim vzamemo s ščepcem soli. Včasih so tisti, v imenu katerih se največ govori in za katere je narejeno vse, ki so tako rekoč v aktivni poziciji, pravzaprav tisti, ki niso šteti, ki prek aktivacije postanejo pasivni. Nevidnosti in neslišnosti ne smemo vezati zgolj na vlogo žrtve/izključenega, temveč tudi na vlogo izkoriščanega, ki ni nujno tiho. Tudi tisti, ki je slišan in viden, ni nujno vstet v situacijo. Če situacijo merimo zgolj skozi politično-estetsko lečo, potem je Rancièrova konceptualizacija zadostna. A v primeru jugoslovanskega samoupravljanja je treba to teoretsko lečo izostriti. Samoupravna situacija je izključevala delavce, prav tiste, katerih ime stoji v imenu države in v imenu katerih so bile odločitve sprejete. Jugoslovanski demos oziroma delovno ljudstvo je bilo, kot smo pokazali, formalno vključeno na vseh družbenih ravneh. Lahko bi dodali, da so bili zgolj reprezentirani, s strani tehnokracije in birokracije, a vendarle so se nekateri delavci politično udejevali in stopili ven iz območja zagotovljenega. Mi smo si poleg tega zastavili še vprašanje ekonomske izključenosti: kaj delavcem pomaga politična vključenost, če so ekonomsko izključeni? Najbolj eklatanten primer politične in ekonomske izključenosti sta bila primera mladih in brezposelnih. Komunistično vodstvo se je sicer zavedalo problema, izvajalo reforme, vkljub vsemu pa promoviralo mit, da brezposelnosti ni. In ravno brezposelni so bili tisti, ki so bili sistematsko izključeni iz vseh institutov delavske participacije. A to stanje nevidnosti in neslišnosti ni trajalo večno. Skozi boje študentov in delavcev v začetku 70. let je spet prišlo do politike samoupravljanja, ki je zamajala vero v socialistično oblast, hkrati pa zahtevala socialistični boj proti obstoječemu socializmu. Restavracija kapitalizma in učinki kriz so pustili svoj davek. Prav tako je skozi 80. leta vzniknila politika družbenih gibanj in delavstva (ogromni štrajki). Končna etapa se je zaključila tragično: na ruševinah socialistične »antisistemske države z antisistemskimi gibanji« so v pogojih krvavih vojn zrasle nacionalne države poznega kapitalizma.⁶⁶ Prilagamo nekoliko natančnejši, a shematski pregled zgodovine bojev.

⁶⁶ Močnik 2000.

PRIKAZ POLITIČNIH BOJEV⁶⁷

Obdobje	Agentje	Kraj boja	Tematika
1941–1945 revolucija	- partizani - Komunistična partija - OF	- revolucionarni boji - vojaške operacije	- prekinitev s staro Jugoslavijo - NOB - umetnost
1945–1952 državni socializem	- birokracija	- mednarodna arena (anti-Stalin) - družbeni kapital - posamični kapitali - avtarkija	- kolektivizacija - nacionalizacija - odprtje na Zahod (pomoč)
1954–1963 delavsko samoupravljanje	- birokracija (BK) - tehnokracija (TK) - (konstitucija vladajočega razreda) - gibanje neuvrščenih	- fondi za razvoj - federacija proti republikam - tozdi - proti hladni vojni	- prve resne krize - trg ali plan - ustava (zastopanost)
1965–1973 tržni socializem	- vladajoča frakcija (BK, TK) vs. revolucionarna politika od spodaj (študentje, delavski štrajki)	- univerze - banke, Centralna banka - regulacija: povečevanje dolgov, zmanjševanje produkcije - usmerjeno izobraževanje	- upravljanje nad investicijami - kroženje denarja, krediti, davki - učinki globalne krize: nezaposlenost, inflacija, dolgovi - nacionalizem
sporazumni socializem 80. leta alternativa neoliberalizem in nacionalizem	- nova družbena gibanja, umetnost, teorija, civilna družba - TK in nacionalne BK - federacija - delavstvo - sindikati	- fond za razvoj - federacija in republike - tovarne - mediji, teorija, gibanja (javni prostori) - regulacija: IMF, zategovanje pasu	- obča kriza – izredno stanje (vojska, status pokrajin); kriza socialistične države - demokratizacija na političnem področju - nacionalizem - Milošević kot odgovor na Tita

⁶⁷ Časovni razrez smo povzeli po Brborić-Likić 2003, 88.

7. ANALIZA POSTFORDIZMA V ZRELEM SAMOUPRAVLJANJU

Zadnji del naše analize bomo posvetili očrtu postfordistične tendence v jugoslovanskem socializmu. Če smo doslej govorili o nekaterih podobnostih med humanistično ideologijo, vzponom tehnokracije in managementa, bomo zdaj skušali podati nekaj preciznejših točk za nadaljnjo analizo. Avtorji *SFRJ* so nam pokazali, da so ekonomske krize pripeljale do dveh procesov: prvič, do razrednega kompromisa med tehnokrati in birokracijo (zelo podobno na Zahodu), ter drugič, do političnih odločitev, ki so prispevale k novi regulaciji kapitala znotraj socializma. Sinteza med trgom in planom je pomenila začetek restavracije kapitalizma (1965), hkrati pa naj bi bila novo ravnotežje in instrument za reševanje bodočih kriz. Konstantne boje znotraj vladajočega razreda je spremljala odprta politizacija samoupravne družbe. A reforme so učinkovale proti željam samih partijskih funkcionarjev: namesto entuziastičnih so dobili pragmatične delavce, podjetjem pa so začeli vladati eksperti. Vseprisotnost sodelovanja in političnega angažiranja je tista značilnost, ki krasi postfordizem.⁶⁸ Virno v svoji analizi pokaže, kako je postfordistično delo dobilo javni, politični značaj. To se dogaja prek dveh linij: imperativ participacije (vplivanje na delovno atmosfero, evalvacije ...) in vnos govornice (kot produkcijski faktor) v produkcijski proces. Virnova šibkost je v tem, da ne razloči prave politike od politizacije oziroma managementizacije produkcijskih razmerij. Kar je bila prej zasebna sfera, sfera buržuja, je v socializmu postala odprta politična in javna sfera. Idealna figura tega prešitja javnega in zasebnega je bil samoupravljavec, ki ga lahko primerjamo s »fleksibilno osebnostjo« postfordističnega režima, kot jo lucidno opisuje že omenjena študija Briana Holmesa.⁶⁹ Fleksibilna osebnost je neke vrste imitacija samoupravljavca, a s pomembno razliko, saj je kognitivni fleksibilni delavec pod popolno dominacijo kapitala. Tako od politike znotraj postfordističnega režima ostane bore malo; če ima delo javni značaj, še ne pomeni, da gre za politiko kot tako.

Politizacija delovnih razmerij torej ne deluje v skladu z zahtevami delavstva, temveč v skladu z zahtevami kapitala (v socializmu v skladu z birokracijo ali tehnokracijo kot predstavnikoma kapitala). Predhodnica managerekim inovacijam na Zahodu je bila pravzaprav uradna politika samoupravljanja v Jugoslaviji. Prav gotovo so delavci soustvarjali produkcijske pogoje in njihovo izboljšavo v samoupravnem socializmu. Loci-

⁶⁸ Virno 2005.

⁶⁹ Holmes 2005.

ranje te tendence v Jugoslaviji vzdrži primerjavo, treba pa bi se bilo vprašati, ali je imel govor tako pomemben značaj v razvijanju podjetij (tozdov). Res je, da so bili manjši in razviti tozdi zelo podobni malim fleksibilnim podjetjem, prav tako je res, da so postindustrijske aktivnosti, oglaševanje, zabavna industrija in druge storitve prihajale v jugoslovansko družbo že v 60. letih, a vendarle v veliko manjši meri kot na razvitem Zahodu. Tako mnogo novih poklicev in kognitivizacijo dela najdemo zgolj v povojih, a še vedno lahko trdimo, da je bilo to tendenco mogoče zaznati tudi v Jugoslaviji.

Postfordistična organizacija je bila odgovor na padajočo uspešnost fordističnega modela in delavske ter študentske upore maja '68. Samoupravljanje je izšlo iz radikalno drugačne historične situacije, ki je imela drugačen politični naboj. V obdobju zrelega samoupravljanja Jugoslavija stoji na meji sistemov; tako je tesno povezana z vzhodnimi socialističnimi ekonomijami in neuvršenimi državami, hkrati pa ekonomsko vezana na zahodne države in celo odvisna od njih. Po relativni stabilnosti in ogromni gospodarski rasti v 50. letih prinese začetek 60. let tržne elemente in liberalizacijo. Jugoslovanska ekonomija se odpre in postane odvisna od zunanjih tokov ter mednarodne pomoči. Tako nastanejo pogoji za ranljivost in ciklične krize, iz katerih se jugoslovanska ekonomija ne uspe več izviti. Zaton produktivističnega modela kaže na notranja protislovja samoupravne ekonomije, medtem ko so socialistične teorije in politike vedno merile zgolj na fordistično-industrijski razvoj. Skozi akumulacijo kriz, visoko inflacijo, dolgove in vse višjo brezposelnost je postalo jasno, da je potreben nov odgovor. Vladajoči razred ga ni uspešno artikuliral in je preprosto pragmatično sledil geostrateški poziciji Jugoslavije in zunanjim tokovom.⁷⁰ Jugoslavija je izkušala pasti globalizacije. Socialistični cilji, kot so polna zaposlenost, naraščanje plač in produkcije, so bili do 60. let izpolnjeni, nato pa so začeli upadati in se krhati solidarnost, bratstvo in enotnost.⁷¹ Močnik skozi to situacijo lucidno interpretira vlogo socialistične države:

Uradna politika, ki je bila sprejeta 1965, je pomenila vključevanje v svetovni trg. Zdi se, da je bil Kardeljev koncept svobodne izmenjave združenega dela pravzaprav poskus postfordistične alternative v pogojih socialistične države in solidarnosti, oziroma enakosti kot uradne ideologije, in ne neoliberalne alternative fordističnemu kapitalizmu, ki je

⁷⁰ Glej Woodward 1995b.

⁷¹ V 70. letih so se pojavili delavski štrajki. Vzroki so bili različni: zmanjševanje in izostajanje plač ter nedostopnost nekaterih dobrin (glej Horvat 1985 in Korošič 1988). Ta gibanja so se stopnjevala, ko je jugoslovansko vodstvo v 80. letih sprejelo politike IMF. S tem je Jugoslavija že sprejela neoliberalno politiko. V realnosti je to pomenilo zmanjševanje produktivnosti, manj dobrin ter rast črnega trga.

prišel v krizo. Z veliko gotovostjo lahko trdim, da so bile socialistične države države blaginje na periferiji v pogojih večje revščine. Vršile so isto funkcijo kot socialdemokratska država z več bogastva v središču kapitalističnega sistema. V tem obdobju so vsi iskali alternativo, ki je ni našla Zahodna Evropa, temveč neoliberalci z Ronaldom Reaganom in Margaret Thatcher.⁷²

Jugoslovanski model samoupravljanja bi bil lahko tako rekoč »naravni« odговор krizi, saj se je laže adaptiral in odzival na mednarodna gibanja. Prek fleksibilnih institucij in horizontalne ter vertikalne komunikacije je bilo moč najti kritične točke, pomanjkljivosti, in uvajati rešitve. Resda je bil včasih ves politični proces z razpravami izjemno dolgotrajen. Na bolj mikro ravni bi lahko našli marsikatero uspešno vodenje podjetij, medtem ko bi na bolj splošni lahko navedli zanimiv primer urbanega samoupravljanja. V nedavni študiji so avtorji izvrstno pokazali na eksperimentiranje in planiranje za nove stanovanjske skupnosti v novem Zagrebu. Teza Eve Blau je, da je šlo za enega prvih postfordističnih urbanizmov, ki je pragmatično spreminjal in dodeloval široke modernistične plane infrastrukture za stanovanjska naselja. Eva Blau govori o nekakšni hibridizaciji socialističnega in postfordističnega upravljanja mesta.⁷³ Istočasno prihaja do pojava prvih veleblagovnic, komercializacije prostorov (reklamni panoji, kioski), mesto je začelo funkcionirati kot postfordistično podjetje, prilagodljivo za integracijo različnih samoupravnih interesov. Nekatero lokalne samoupravne skupnosti so bile izjemno živahne; organizirali so ogromno kulturnih dogodkov, mreže solidarnosti so bile trdne. V 70. letih pa je v samih mestnih centrih že prihajalo do prevlade gospodarskih samoupravnih interesov, obdobje modernističnega eksperimentiranja in arhitekturne svobode pa je bilo končano.

Koliko je torej tržnemu modelu in Zvezi komunistov sistemsko uspelo odgovoriti na krizo? Če je na nekih točkah prihajalo do inovacij in uspešnih primerov, pa v globalu odgovor ni uspel. Še več, vedno bolj so vzpostavljali pogoje za reprodukcijo kapitalističnih razmerij. Tržna reforma pomeni prehod v tržni socializem. Enega največjih premikov, ki je bil uničujoč za nadaljnji razvoj dogodkov, je prav gotovo iskati v fleksibilizaciji trga delovne sile. Kar je prej predstavljalo jamstvo za lagodno življenje v socialistični državi (stabilna zaposlitev in nastanitev), je zdaj postalo manj regulirano in manj varno. Ob povečani brezposelnosti – v nekaterih regijah je dosegala celo 20-odstotno stopnjo – so bili iskalci zaposli-

⁷² Močnik 2008.

⁷³ Blau 2007.

tve prisiljeni delati v na pol legalnih pogojih, povečevala se je osebna odvisnost (povrnitev drugih produkcijskih načinov), delo so začeli iskati v drugih regijah, večjih mestih ali pa celo v tujini. Jugoslovansko vodstvo je s tem delovno silo integriralo v evropski trg. Fenomen »gastarbeiterja« se je pojavil v 70. in dosegel svoj vrhunec v 80. letih, ko se je milijon jugoslovanskih delavcev znašlo na delu v tujini. Enako število delavcev v Jugoslaviji je bilo brez zaposlitve.⁷⁴

Če je bila postfordistična tendenca tista, ki je komunistično vodstvo silila k premisleku in iskanju rešitev za krizo fordističnega modela socializma, potem je bila reforma na področju izobraževanja tista, ki je najbolj eksplicitno kazala na njeno vlogo. V sredini 70. let, po obdobju študentskih nemirov in v času povečevanja brezposelnosti, pride do reforme »usmerjenega izobraževanja«. Vsilile so jo zlasti tehnokratske sile, saj so skušale najti odgovor na krizo zaposlitvenega trga, še bolj pa ustrezno selekcionirati in izobraziti mlade za trg. Tako so začeli izvajati pritisk na univerzo, kjer je prihajalo do velikih sprememb. Posameznih programov naj ne bi več financirala država, temveč samoupravne interesne skupnosti (SIS). Z drugimi besedami, vpliv industrijskih interesov je postal bržkone direkten: šlo je za uvajanje kapitala na univerzo. Nekatere programe bi lahko nato kar ukinili. Zveni znano? Med drugim so se študentje v 80. letih borili tudi proti tem procesom.

Cilj reforme usmerjenega izobraževanja je bil preprost: izobraziti in pripraviti dijake ter študente za lažji vstop na trg. Zato se nikakor ne zdi daleč ugotovitev, da je šlo pri usmerjenem izobraževanju za nekakšno bolonjsko reformo *avant la lettre*.⁷⁵ Managersko-birokratska sinteza, ki je skušala narediti ekonomijo bolj učinkovito, izobraževalne institucije pa začela odpirati in s tem podrežati industrijskim interesom, je torej pisala prihodnost za ideologe EU. Seveda znanje še ni bilo tako široko vpeto v produkcijski proces, kakor tudi kapital še ni bil vpet v samo univerzo, a vendarle je bila ta tendenca formalno institucionalizirana v jugoslovanskem samoupravljanju. Pot vstopa tržnih sil v svete hrame univerze so začeli utirati že davno.

⁷⁴ Za natančne podatke in diskusijo o ključnih problemih jugoslovanske ekonomije glej Horvat 1985. Eden ključnih filmov »črnega vala«, Pavlovičev *Kad budem mrtav i beo* (1967) opisuje in napove postfordistično jugoslovansko realnost. Prek protagonista Jimmyja Barke Pavlovič izjemno precizno portretira celo kopico novih, manj stabilnih (»freelance«) poklicev: glasbeniki, kulturni delavci, novinarji ..., ki so se pojavljali med urbanim in ruralnim.

⁷⁵ Za bolj natančen pregled reforme glej Samary 1988, za analizo zadnje faze samoupravljanja pa Geraud 2006.

B. SKLEP

Prispevek je treba brati kot očrt za nadaljnjo analizo izredno kompleksnega problema: razvoja različnih tendenc v jugoslovanskem samoupravljanju, ki so prispevale k izčrpanju dogodka in razpadu Jugoslavije. Našo analizo smo začeli s teoretizacijo preloma antifašistične in revolucionarne politike 2. svetovne vojne in obdobja po njej. Obširneje smo obravnavali problem izoblikovanja in konsolidacije socialističnega gospodstva, tako da smo detektirali teoretske in politične deviacije. Slednje so bile odgovor tako na problem vpetosti v kapitalizem (Zahod) kot na konjunkturo razmerij z mednarodnim delavskim gibanjem (Vzhod). Ne nazadnje smo obdelali tudi protislovja, ki so bila notranja samemu samoupravnemu razvoju.

Projekt samoupravljanja ni propadel, ker gospodarstvo ne bi bilo zadošči prilagodljivo in učinkovito. Prav tako ne gre jemati resno argumenta, da je bil zunanji dolg prevelik. Smrt Tita naj bi bila ključen dogodek, ki je oznanil smrt Jugoslavije, saj je prišla kot streznitev: zunanje dolgove je bilo treba začeti plačevati, konec je bilo bratstva in enotnosti. A ne pozabimo, da ni bil zunanji dolg Jugoslavije v 80. letih nič kaj dosti večji kot dolg ostalih razvitih držav. Potrebe po plačevanju ne bi bilo, če bi Jugoslavija nadaljevala s politiko neuvršenih in drugačnim modelom globalnega razvoja. Naša analiza postfordistične tendence je pokazala na vsaj dva dogodka, ki sta smrt jugoslovanskega socializma eksplicitno formulirala: tržna reforma leta 1965 in reforma usmerjenega izobraževanja 1975; z njima je bil restavriran kapitalizem ter konsolidiran politični razred tehnokracije in birokracije.

Projekt ni propadel zato, ker bi bil neučinkovit, ampak ker ni bil zadošči komunističen, ker ni nadaljeval revolucionarne politike na vseh področjih družbe. Kot so pokazali avtorji *SFRJ*, delavci niso pridobili kontrole nad produkcijskimi sredstvi, prav tako pa so blagovni odnosi ostali dominantni na ekonomskem področju. Njihovo analizo kapitalističnih razmerij v socializmu smo soočili z analizo postfordistične tendence in s ključnimi inovacijami samoupravne socialistične ekonomije, ki so spodbujale kooperacijo in politično participacijo na vseh ravneh, hkrati pa prinašale nove oblike eksploatacije, zlasti samoeksploatacije. Nova figura fleksibilnega samoupravnega delavca, ki je bil usmerjeno izobraževan, se je morala realizirati na fleksibilnem trgu delovne sile, bodisi znotraj ali zunaj Jugoslavije. V času krize fordizma – tako kapitalizma kot socializma – prihaja do iskanja alternativnih odgovorov. Ob vse večjih krizah pravih odgovorov ni bilo oziroma so šli v smer večje liberalizacije

pri tehnokrati (liberalni odgovor) in nekakšnega zagovora reguliranega trga s strani birokracije (reformatorski odgovor). V tej sliki je manjkal komunistični odgovor, ki bi vztrajal pri singularnosti dogodka Jugoslavije, pri vzdrževanju kontingentnosti politike in nadaljevanju odmiranja državne forme.

V 80. letih, ko vstopi Jugoslavija v neoliberalno fazo socializma, končno pride do vznika politike množic, do novih socialnih gibanj in ogromnih delavskih štrajkov po vsej državi. Delavci niso imeli plač oziroma so pristali na cesti. Žal ni nikoli prišlo do srečanja med intelektualci, gibanjem in delavskimi štrajki; čeprav je bila komunistična politika tako blizu, so se mnogi poslovili od proletarske politike in začeli zagovarjati nacionalistične mite. Neoliberalizmu je delal družbo nacionalizem, ki je spretno zapakiral, prevedel in obdelal socialne konflikte. Prišlo je do nekega drugega srečanja. Srečali so se tehnokrati, kulturniki in nacionalizirane republiške elite, ki so na ramenih množic našli odgovor na smrt Tita: zadali so dokončno smrt Jugoslaviji. Nacionalistična kontrarevolucija je pripravila popoln prehod v neoliberalni kapitalizem in vojno. Stran od Balkana, stran od revolucionarne Jugoslavije, v kulturne in religiozne identitete, v sveto družino Evrope. Potem ko so opravili z idejo in realnostjo Jugoslavije, ko so opravili umazano delo vojn, privatizacije in poti iz Balkana, nas vladajoči skušajo prepričati, da je prišel čas za spravo.⁷⁶ Kakšno spravo neki? Spravo med fašisti, komunisti, vsemi mrtvimi in živečimi, za to, da bomo zdaj, ko je tranzicija gotova, vsi mirno živeli oziroma se pustili obvladovati in izkoriščati? Čim manj naj bi torej mislili na preteklost, zlasti na revolucionarno preteklost in Jugoslavijo, tem hitreje naj bi sprejeli evropske standarde, zajahali vlak zgodovine. Za trenutek ustavimo konje in zgolj pomislimo – kaj bi si o tem vlaku mislili partizani? In kako bi se z njim srečali ...

LITERATURA

- Althusser, Louis in Balibar, Étienne. 1970. *Reading Capital*. London: NLB.
- . 1972. *Politics and history*. Montesquieu, Rousseau, Hegel and Marx. London: NLB.
- . 1995. *Sur la reproduction*. Pariz: PUF.
- . 2000. *Machiavelli and us*. London: Verso.

⁷⁶ Glej izjemen članek Karamanića, ki kritizira postjugoslovansko vzpostavitev pravne države in odnos Srbije do Kosova (Karamanić 2006).

- . 2005. *For Marx*. London, New York: Verso.
- . 2006. *Philosophy of the Encounter*. London, New York: Verso
- Amin, Ash. 2000. »Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantoms of Transition«. V: *Post-Fordism: A Reader*, ur. Ash Amin. Oxford, Malden: Blackwell Publishers.
- Arrighi, Giovanni. 2007. *Adam Smith in Beijing: lineages of the twenty-first century*. New York: Verso.
- Badiou, Alain. 1998. *D'un désastre obscur: sur la fin de la vérité d'État*. La Tour d'Aigues: Éd. de l'Aube.
- . 2005. *Metapolitics*. London, New York: Verso
- Bajt, Aleksander. 1988. *Samoupravni oblik društvene svojine*. Zagreb: Globus.
- Balibar, Etienne. 1976. *Dictature du proletariat*. Pariz: Editions François Maspéro.
- Bavčar, Igor, Kirn, Srečo in Korsika, Bojan. 1985. *Kapital + delo v SFRJ*. Ljubljana: Krt.
- Bettleheim, Charles. 1975. *Economic Calculation and Forms of Property*. London: Monthly Review Press.
- Blau, Eve in Rupnik, Ivan. 2007. *Project Zagreb: transition as condition, strategy, practice*. Barcelona: Actar.
- Boutang, Yann-Moulier. 2007. *Le capitalisme cognitif*. Amsterdam: Editions Amsterdam.
- Brborić-Likić, Branka. 2003. *Democratic Governance in the Transition from Yugoslav Self-Management to a Market Economy*. Uppsalla: Uppsalla studies in Economic History 69.
- Buden, Boris. 2003. »Još o komunističkim krvolocima, ili zašto smo se ono rastali«. *Prelom*, Beograd, let. 3, št. 5.
- Centrih, Lev. 2003. »Perspektive in hegemonija«. *Revija 2000*, št.159–160–161, str. 207–234.
- Geraud, Geoffroy. 2006. *Un point aveugle de la "transition" yougoslave: le programme Marković*. V: *La transition vers le marché et la démocratie*, ur. Wladimir Andreff. Pariz: Editions La Découverte.
- Harvey, David. 2000. *Spaces of Hope*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Holmes, Brian. 2005. *Fleksibilna osebnost/Maščevanje koncepta*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Horvat, Branko. 1985. *Jugoslavensko društvo u krizi: kritički ogledi i prijedlozi reformi*. Zagreb: Delo.

- James C. L. R., Grace Lee, Pierre Chaulieu. 1958. *Facing Reality*. Detroit: Bewick.
- Jovanović, Nebojša in Arsenijević, Damir. 2007. Protiv konsocijacijskih teza Mirjane Kasapović. *Agregat*, let. 5, št. 11–12.
- Karamanić, Slobodan. 2006. »Kosovo after Yugoslavia«. *Prelom*, Beograd, št. 8.
- Kardelj, Edvard. 1937. *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana: Naša založba.
- . 1978. *Svobodno združeno delo*. Ljubljana: DZS.
- . 1979. *Samoupravljanje*. Ljubljana: DZS.
- Kirn, Gal. 2007. »Althusser: stališče reprodukcije in polje prava«. *ČKZ*, let. 25, št. 227.
- . 2009. »Spomin na partizane ali misel o partizanstvu?«. V: *Muzej na cesti*, katalog. Ljubljana: Moderna Galerija.
- Kirn, Srečo. 1982. »Razvoj nerazvoja: primer Kosova«. *ČKZ*, št. 51–52.
- Komelj, Miklavž. 2009. *Partizanska umetnost*. Ljubljana: Založba cf/*.
- Korošić, Marijan. 1988. *Jugoslovenska kriza*. Zagreb: Naprijed.
- Labica, Georges in Bensussan, Gérard. 1999. *Dictionnaire critique du marxisme*. Paris: PUF (3. izdaja).
- Levi, Pavle. 2007. *Disintegration in Frames. Aesthetics and Ideology in Yugoslav and Post-Yugoslav Cinema*. Stanford: Stanford University Press.
- Lipietz, Alain. 1993. »From Althusserianism to 'Regulation Theory'«. V: *The Althusserian Legacy*, ur. Ann E. Kaplan in Michel Sprinker. London: Verso, str. 99–138.
- Lukšič, Igor. 1994. *Liberalizem versus korporativizem*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Magaš, Branka. 1993. *Destruction of Yugoslavia*. London: Verso.
- Marx, Karl. 1961. *Kapital*, 1. knjiga. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- . 1971. *Nemška ideologija*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- . 1985. *Očrti kritike politične ekonomije*. V: Karl Marx in Friederich Engels. *Temeljna izdaja*, I, zv. 8. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Mastnak, Tomaž. 1982. *H kritiki stalinizma*. Ljubljana: Krt.
- Močnik, Rastko. 1999. »After the Fall: Through the Fogs of the 18th Brumaire of the Eastern Springs«. V: *Ghostly Demarcations*, ur. Michael Sprinker. London: Verso.
- . 2000. »Antisistemska gibanja ob izteku sistema«. *ČKZ*, let. 28, št. 198–199, pp. 145–148.

- . 2005. »Partizanska simbolička politika«. *Zarez*, Zagreb, let. 7, št. 161–162, str. 12–14.
- . 2006. *Svetovno gospodarstvo in revolucionarna politika*. Ljubljana: založba / cf*.
- . 2008. »Život u istom čamcu«, pogovor Jerka Bakotina z Rastkom Močnikom. *H-Alter*, Zagreb, dostopno na spletnem naslovu: www.h-alter.org/index.php?page=article&id=8718
- Negri, Toni. 1999. *Insurgencies: constituent power and the modern state*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Pashukanis, Evgeny. 1980. *Selected Writings on Marxism and Law* (ur. P. Beirne in R. Sharlet). London in New York: Academic Press.
- Pupovac, Ozren. 2008. »Ničesar ni bilo – razen kraja, kjer je bilo: Đindić in Jugoslavija«. *Borec*, tematska številka *Oddogodenje zgodovine – primer Jugoslavije*, let. 60, št. 648–651, str. 124–126.
- Rancière, Jacques. 2005. *Nerazumevanje. Politika in filozofija*. Ljubljana: založba ZRC SAZU.
- Riha, Rado. 1993. »Aktejri in gledalci demokratske reinvencije«. *Problemi*, let. 31, št. 2, str. 149–166.
- Rousseau, Jean-Jacques. 1960. *Družbena pogodba ali načela državnega prava*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Rubinstein, Alvin. 1970. *Yugoslavia and the Non-Aligned World*. Princeton: Princeton University Press.
- Sabel, Charles in Stark, David. 1982. »Planning, politics and shop-floor power: hidden forms of bargaining in the Soviet imposed state-socialist societies«. *Politics & Society*, let. 11, št. 4, str. 439–475.
- Samary, Catherine. 1988. *Le marché contre l'autogestion: l'expérience yougoslave*. Paris: Publisud, Montreuil.
- Sampson, Steven. 1987. »The second economy of Soviet Union and Easter Europe«. *Annals, AAPSS*, št. 493.
- Velikonja, Mitja. 2009. *Titostalgija*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Vieta, Marcelo. 2008. »Autogestión and the Worker-Recuperated Enterprises in Argentina«. Dostopno na spletnem naslovu: www.anarchist-studies-network.org.uk/documents/Conference%20Papers/Marcelo%20Vieta.doc
- Virno, Paolo. 2005. *Slovnica množva*. Ljubljana: Krtina.
- Vukmanović Tempo, Svetozar. 1982. *Revolucija teče dalje*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

- Woodward, Susan. 1995a. *Balkan Tragedy*. Washington, D. C.: The Brookings Institution.
- . 1995b. *Socialist Unemployment*. Princeton: Princeton University Press.
- Žižek, Slavoj. 2000. *Ticklish Subject*. London, New York: Verso.
- . 2001a. *On Belief*. London, New York: Routledge.
- . 2001b. *Did Somebody Say Totalitarianism? Five interventions in the (mis)use of a notation*. London: Verso.

